
Markkrahv Wilhelmi suhted Tartu piiskoppidega (1530.–1550. aastatel)

Madis Maasing

Keskaegse Liivimaa sisepoliitikat kujundas teadupärast Saksa ordu Liivimaa haru ja Riia peapiiskopi konkurents esivõimu pärast, millega olid seotud ka teised maaisandad: Tartu, Saare-Lääne, Kuramaa ja Tallinna piiskopid.¹ Viimaste positsioon peapiiskopi ja ordu suhtes oli keerukas: esimesega sidusid neid vaimuliku kuulekuse kohus ning ühised huvid kaitsta vaimulike maaisandate huve, eriti oma privileege ja poliitilist sõltumatust. Ent samas ei olnud mõistlik tülisid otsida ka orduga kui Liivimaa sõjaliselt ja poliitiliselt tugevaima jõuga. Asi muutus veelgi keerukamaks 16. sajandil, kui toimus luterlik reformatsioon ning suurenes Poola-Leedu ja Venemaa surve Liivimaale. Kuni viimase ajani pole peapiiskopi suhteid teiste Liivimaa piiskoppidega kuigivõrd üksikasjalikult käsitletud.² Järgnevalt püüangi seda lünka 1530.–1550. aastate osas mõneti täita, vaadeldes Tartu piiskoppide suhteid Brandenburgi markkrahvi Wilhelmiga (1498–1563), kes aastatel 1529–1539 oli Riia peapiiskopi koadjuutor ehk abiline ja järglane ning 1539–1563 peapiiskop. 1530. aastal Liivimaale saabunud Wilhelm tekitas oma kõrge sünnipära ja protestantliku meelsuse tõttu suuri kartusi eriti ordu juhtkonnas. Markkrahvi tegevus mõjutas ka

---

¹ Viimasel ajal on ordu ja Liivimaa piiskoppide suhteid üksikasjalikumalt uurinud Bernhart Jähnig (Der Kampf des Deutschen Ordens um die Schutzherrschaft über die livländischen Bistümer. – Ritterorden und Kirche im Mittelalter. Toruń, 1997, lk 97–111; Der Deutsche Orden und die livländischen Bischöfe im Spannungsfeld von Kaiser und Papst. – Nordost-Archiv, NF, 7, 1998, lk 47–64).

² Madis Maasing. Saare-Lääne piiskop ja tema vaimulik isand. Põhijooni Johannes von Münchhauseni suhetest Riia peapiiskopi Wilhelmiga (1541–1560) – Läänemaa Muuseumi toimetised, XVI. Haapsalu, 2013, lk 55–87.

Tartu piiskoppi, keda võib käsitletaval perioodil pidada poliitiliselt tähtsusetult Liivimaa kolmandaks maaaisandaks, muu hulgas kutsus Tartu piiskop ühes ordumeistriga reformatsiooniaegsel Liivimaal kokku mitu Liivimaa maapäeva.³

Esmapilgul tundub, et Wilhelm ja Tartu piiskopid Johannes Bey (võimul 1528–1543), Jodokus von der Recke (võimul 1543–1551/53) ja Hermann Wesel (võimul 1552/54–1558) oleksid pidanud jääma vastasleeridesse. Erinevalt markkrahvist toetasid piiskopid pigem vana usku või ei pooldanud vähemalt avalikult uut. Piiskop Jodokus oli pealegi ordumeister Johann von der Recke (võimul 1549–1551) nõbu. Samas võib oletada, et ka Wilhelmi ajal jätkus piiskoppide koostöö ühiste huvide vallas ja seetõttu võib küsida, kas Riia ja Tartu suhetes domineeris sel perioodil konflikt või oli võimalusi ka koostööks ning millistes valdkondades ja millisel moel üks või teine avaldus. Selle selgitamiseks kasutan markkrahvi Wilhelmi ja tema venna, Preisimaa hertsogi Albrechti kirjavahetust. Allikate iseloomu ning markkrahvi kõrgema positsiooni tõttu on sündmustikku vaadeldud enamasti Wilhelmi isikust lähtudes, kuid võimalusel olen välja toonud ka Tartu piiskopist lähtunud problemaatikat. Konteksti andmiseks käsitlen esmalt lühidalt Riia peapiiskopkonda ja Tartu piiskopkonda ning nende isandate omavahelisi suhteid enne Wilhelmi saabumist. Seejärel vaatlen markkrahvi suhteid kolme Tartu piiskopi ja ühe piiskopikandidaadiga. Et Wilhelmi suhted Johannes Beyga olid kõige ulatuslikumad, siis on see teema jaotatud mitmeks alapeatükiks.

---

³ 1430.–1520. aastatel kutsusid maapäevi ühiselt kokku Riia peapiiskop ja ordumeister, kuid reformatsiooni alguses peapiiskopi autoriteet langes. Ordumeister ja Tartu piiskop kutsusid üheskoos kokku vähemalt kaks maapäeva: 1530. ja 1534. aastal (Pärtel Piirimäe. Liivimaa maapäev Wolter von Plettenbergi ajal (1494–1535). – Ajalooline Ajakiri, 2008, nr 1/2 (123/124), lk 45–88, siin lk 55–56). Lisaks nimetati 1539. aastal Tartu piiskoppi, peapiiskoppi ja ordumeistrit „Liivimaa kolmeks peaks“ (HA 2, nr 1013); 1557 peeti Tartu isandat koos ordumeistri ja selle koadjuutoriga Liivimaa olulisimateks poliitikuteks (HA 4, nr 1965). 1546. aastal toimunud piiskoppide kohtumisele saabus peapiiskop 350, Tartu piiskop 150 ja Saare-Lääne piiskop 50 „hobusega“, mis küllap peegeldab nendevahelist hierarhiat (HA 3, nr 1345). Viitamisel kasutatud allikapublikatsioonide lühendite selgitust vt artikli lõpus.

Riia ja Tartu 13.–16. sajandil

Riia peapiiskopkonda võib käsitleda kolmel erineval tasandil. Riia kirikuprovintsi ehk peapiiskopi metropoliidivõimu alla kuulusid seitse sufragaanpiiskopkonda, millest neli asusid Preisimaal: Ermland (Warmia), Pomesaania, Samland (Sambija) ning Kulm (Chełmno) ning kolm Liivimaal: Tartu, Saare-Lääne ja Kuramaa (Tallinna piiskopkond kuulus Lundi kirikuprovintsi⁴). Metropoliidivõim andis peapiiskopile oma kirikuprovintsis õiguse korraldada provintsiaalkontsiile, pühitseda ametisse oma sufragaane ning korraldada visitatsioone. Riia peapiiskop kasutas seda võimu harva: provintsiaalkontsiile korraldas ta arvatavasti vaid kahel korral (aastatel 1428 ja 1437),⁵ tema sufragaanid pühitses üldjuhul ametisse paavst⁶ ning visitatsioone ta väljaspool enda ilmaliku võimu ala teadaolevalt ei korraldanud. Peapiiskopkonna teiseks tasandiks oli Riia diötsees ehk peapiiskopi otsese vaimuliku võimu ala, mis hõlmas tänase Läti kesk- ja idaosa, ehkki orduvaldustes oli see võim arvatavasti ainult nimeline.⁷ Viimaks oli peapiiskopil tema

---

⁴ Richard Hasselblatt. Die Metropolitanverbindung Revels mit Lund. – Mitteilungen aus dem Gebiete Liv-, Est- und Kurlands 14 (1890), lk 462–466; Klaus Neitmann. Der Deutsche Orden und die Revaler Bischofserhebungen im 14. und 15. Jahrhundert. – Reval: Handel und Wandel vom 13.–20. Jahrhundert. Lüneburg, 1997, lk 43–86.

⁵ Need kontsiilid kutsuti kokku kirikureformiliikumise tõttu, mille eesmärgiks oli paavsti seadmine kõrgvaimulike üldkontsiili kontrolli alla. Preisimaa piiskopid jäid nendele kontsiilidele tulemata; peapiiskopi suhted nendega olid ka muidu vähesed (Heinrich Friedrich Jacobson. Die Metropolitanverbindung Riga's mit den Bisthümern Preussens. – Zeitschrift für die historische Theologie. Hrsg. von Christian Friedrich Illgen. Leipzig, VI (1836), nr 2, lk 123–179).

⁶ Aastatel 1415–17 puudus kirikulõhe tõttu Saksa valitsejate poolt tunnustatud paavst ning seetõttu kinnitas ja pühitses Riia peapiiskop Johann von Wallenrode oma sufragaanid ise ametisse. Hiljem kinnitas üldtunnustatud paavst Martinus V kõik Wallenrode pühitsetud piiskopid ka omalt poolt üle (Bernhart Jähniq. Johann von Wallenrode O.T.: Erzbischof von Riga, Königlicher Rat, Deutschordensdiplomat und Bischof von Lüttich im Zeitalter des Schismas und des Konstanzer Konzils (um 1370–1419). Bonn, 1970, lk 128–130).

⁷ Ordu oli paavstilt hankinud privileegid, mis sisuliselt välistasid piiskoppide vaimuliku võimu ordualal (Bernhart Jähniq. Verfassung und Verwaltung des Deutschen Ordens und seiner Herrschaft in Livland. Berlin, 2011, lk 76–116).

ilmaliku võimu valdus, mis jagunes kaheks eraldiseisvaks piirkonnaks, niinimetatud Liivi ja Läti stiftiks, mida ümbritsesid orduvaldused. Tartu piiskopi diötsees hõlmas kogu lõunapoolse Eesti, stift aga kunagise Ugandi maakonna ja sellest vahetult põhja poole jäänud alad (*Iogentagania* ning osa Vaigast).⁸ Piiskopkonna suuri- maks probleemiks oli „Vene oht“, mis jõudis 1480.–1481. ja 1501.–1503. aasta Vene-Liivimaa sõdade ajal lisaks vaenulikule retoorikale ka tegelikkusesse, kui Tartu piiskopkond oli enim rüüstatud alaks Liivimaal.⁹ Kartused ida hädaohtu ees kasvasid eriti alates 1540. aastate lõpust, mõjutades siis juba kogu Liivimaa poliitikat.¹⁰

Riia ja Tartu suhted olid keskaegse Liivimaa algusest peale tihedad: teatavasti olid nende esimesed valitsejad vennad Albert (Riia piiskop 1199–1229) ja Hermann (Lihula/Tartu piiskop 1220–1248). 14. sajandil, kui Riia peapiiskop¹¹ ja ordu omavahel peaaegu pidevalt konfliktis olid, toetas Tartu piiskop enamasti peapiiskoppi ning 1390. aastatel, kui Riia toomkapiitel orduisse inkorporeeriti ja peapiiskopiks sai Saksa ordu preestervend,¹² asus Tartu

⁸ Piiskopkonna poliitstruktuure on käsitlenud Axel von Gernet (*Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände*. Reval, 1896) ja Pärtel Piirimäe (Tartu piiskopkonna võimustruktuuridest Vana-Liivimaa lõpusajandil. – Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Toim. Helmut Piirimäe ja Claus Sommerhage. Tartu, 1998, lk 33–52).

⁹ Tartu piiskopkonna idapiiril toimusid läbi keskaja konfliktid piiri täpse kulu ning maa ja kõlvikute kasutusõiguste pärast (Anti Selart. Eesti idapiir keskajal. Tartu, 1998, lk 49–61; Anti Selart. Vastseliina mesilased Setumaal. – Setumaa kogumik, 3. Tallinn, 2005, lk 170–195).

¹⁰ „Vene ohust“: Andreas Kappeler. Ivan Groznyj im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner Zeit. Bern; Frankfurt, 1972; A. Selart. Eesti idapiir, lk 119–127; Anti Selart. Political Rhetoric and the Edges of Christianity: Livonia and its Evil Enemies in the Fifteenth Century. – *The Edges of the Medieval World*. Budapest [etc], 2009, lk 55–69; Friedrich Benninghoven. Russland im Spiegel der livländischen Schonen Hysthorie von 1508. – *Zeitschrift für Ostforschung*, 11 (1962), lk 601–625.

¹¹ Riia peapiiskopi ametikoht oli kujunenud 1240.–1250. aastatel (Anti Selart. Die Bettelmönche im Ostseeraum zur Zeit des Erzbischofs Albert Suerbeer von Riga (Mitte des 13. Jahrhunderts). – *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 56/4 (2007), lk 475–499).

¹² 1393/97–1425 ja 1451. aastast kuni Liivi sõjani pidid Riia toomhärrad olema ordu preestervennad ning et nende seast valiti üldjuhul ka peapiiskop, oli

piiskop Dietrich Damerow (võimul 1379–1400) orduvastase võitluse etteotsa,¹³ ehkki 1396. aastal pidi ta Riia peapiiskopkonna orduisse inkorporeerimisega leppima.¹⁴ Ent kuni 1420. aastateni, mil Riia peapiiskop oma poliitilise sõltumatuse ordust tegelikult taastas, oli Tartu ordust kõige sõltumatum jõud Liivimaal, sest Kuramaa ja Riia olid sellesse inkorporeeritud, Tallinnal sisuliselt puudus ilmalik võim ning Saare-Lääne piiskopkonnas valitsesid ordu soosikud. Sellele järgnenud sajandil olid peapiiskopi ja Tartu piiskopi suhted üldiselt probleemitud.¹⁵

Uue mõõtme said Riia ja Tartu suhted tänu Johannes Blankenfildile (u 1479–1527), kes 1514–1524/1525 oli Tallinna ja 1518–1527 Tartu piiskop ning 1524–1527 ka Riia peapiiskop.¹⁶ 1510. aastate lõpus läks ta sarnaselt teiste Liivimaa piiskoppidega privileegide pärast tülli oma vasallidega, mis lõppes 1520. aastate keskpaigaks piiskoppide järeleandmisega.¹⁷ Sellega Blankenfildi mured aga ei lõppenud,

---

ka tema Saksa ordu liige. Samas valis kapiitel oma uued liikmed enamasti ise, mistõttu ordu kontroll selle üle oli nõrk (Mario Glauert. Die Bindung des Domkapitels von Riga an die Regel des Deutschen Ordens. – Die Domkapitel des Deutschen Ordens in Preußen und Livland. Münster, 2004, lk 269–316).

¹³ Bernhart Jähnig. Zur Persönlichkeit des Dorpater Bischofs Dietrich Damerow. – Beiträge zur Geschichte Westpreußens, 6 (1980), lk 5–22.

¹⁴ Ordu ja piiskoppide vahekordadest 14. sajandil: Jähnig. Der Kampf; Eesti ajalugu. II, Eesti keskaeg. Toim. ja koost. Anti Selart. Tartu, 2012, lk 142–153.

¹⁵ Koostööd tehti alates 1420.–1430. aastatest Liivimaa maapäevadel, samuti osalesid Tartu piiskopid 1428. ja 1437. aasta provintsiaalkontsiilidel (ülevaade: Eesti ajalugu. II, lk 154–158).

¹⁶ Wilhelm Schnöring. Johann Blankenfeld: Ein Lebensbild aus den Anfängen der Reformation. Halle, 1905; Christiane Schuchard. Johann Blankenfeld (+ 1527) – eine Karriere zwischen Berlin, Rom und Livland. – Berlin in Geschichte und Gegenwart, 2002, lk 27–56; Anti Selart. Иоганн Бланкенфельд и Мисюръ Мунехин. К истории ливонско-русских отношений в 1520-е гг. – Studia Slavica et Balcanica Petropolitana, 1 (9), 2011, lk 157–170.

¹⁷ Piiskoppide leeri juhiks oli just Blankenfeld, kelle juhtimisel sõlmiti 1519. aastal ja uuesti 1521. aastal piiskoppidevaheline liit (HA 3, nr 1333/1 (1519. aasta liidulepingu regist) ja AR 3, nr 115 (1521. aasta Rauna prelaatidepäeva memoriaal)). Kuid vasallid sõlmsid liidu Harju-Viru rüütelkonna ning Tallinna, Tartu ja Riia linnaga, mistõttu piiskopid pidid viimaks järele andma (AR 3, nr 136). Vasallide ja piiskoppide konfliktidest lähemalt: Leonid Arbusow jun. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig, 1921, lk 133–157 ja 327–398; Pärtel Piirimäe. Maaisandad, seisused ja maapäev: Vana-Liivimaa

sest peapiiskopiks saamise järel tekkis tal konflikt reformatsioo-
nimeelse Riia linnaga, mida vastavalt 1452. aastal sõlmitud Kirch-
holmi (Salaspilsi) lepingule peapiiskop ja ordumeister ühiselt valit-
sesid.¹⁸ Linn oli ka varem püüdnud talle äärmiselt ebameeldivast
lepingust vabaneda¹⁹ ning 1525. aasta sügisel andis ta end ordu
ainuvõimu alla.²⁰ Lisaks tekkis Blankenfeldil samal aastal ja samuti
reformatsiooni tõttu tüli Tartu linnaga²¹ ning aasta lõpus süüdis-
tati teda Liivimaa reetmises, sest ta olevat soovinud protestante
venelaste relvade abil kukutada.²² Seejärel peapiiskop vangistati
ning 1526. aastal pidi ta koos Kuramaa, Tallinna ja Saare-Lääne
piiskoppidega tunnustama ordumeister Wolter von Plettenbergi
kui Liivimaa kõrgeimat valitsejat (*Oberhaupt*) ning ühtlasi leppima
ordu ainuvõimuga Riia üle.²³

1527. aastal suri Blankenfeld Plettenbergi saadikuna Hispaa-
nias ning oma testamendis soovis ta enda järglasena Riias näha
Braunschweigi hertsogit Georgi ning Tartus keiser Karl V kants-
lerit Balthasar Waldkirch-Merklinit.²⁴ Liivimaal tema viimseid
soove esialgu aga ei arvestatud ning toomkapiitlid valisid Riia ja

---

riiklusest Wolter von Plettenbergi perioodil (1494–1535). Magistritöö. Tartu
Ülikool, 1998, lk 16–29 (käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus).

¹⁸ Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, Bd. 1, Lfg. 5. Riga, 1929,
nr 552; Constantin Mettig. Geschichte der Stadt Riga. Riga, 1897, lk 134–135.

¹⁹ 1481–91 toimus selle tõttu Riia ja ordu vahel kodusõda (Mettig. Geschichte,
lk 151–172).

²⁰ AR 3, nr 212.

²¹ P. Piirimäe. Tartu piiskopkonna, lk 39–40.

²² Peapiiskopi kontaktid venelastega olid suures osas tingitud ka ida- ja
läänekiriku uniooni plaanidest, ent tõenäoliselt taotles Blankenfeld neilt tuge
ka ordumeistri ja luterliku Tartu linna vastu (A. Selart. Иоганн Бланкенфельд).

²³ AR 3, nr 239.

²⁴ Blankenfeldi missioonist: Helene Dopkewitsch. Die Hochmeisterfrage
und das Livland-problem nach der Umwandlung des Ordenslandes Preußen
in ein weltliches Herzogtum durch den Krakauer Vertrag von April 1525. –
Zeitschrift für Ostforschung, 16 (1967), lk 201–255; Leonid Arbusow. Wolter von
Plettenberg und der Untergang des Deutschen Ordens in Preussen: eine Studie
aus der Reformationszeit Livlands. Leipzig, 1919, lk 41–81; Axel Herrmann.
Der Deutsche Orden unter Walter von Cronberg (1525–1543): zur Politik und
Struktur des Deutschen Adels Spitalen im Reformationszeitalter (Quellen und
Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 35). Bonn, 1974, lk 51–74.

Tartu piiskopitoolidele hoopis linnakodanikud, vastavalt Thomas Schöningi ja Johannes Bey. Võib arvata, et sellisele lahendusele aitas teatud määral kaasa ka võimukate välismaiste tegelaste Liivimaale saabumist vältida sooviv ordu. Kuid ka linnakodanikust peapiiskop ei osutunud ordule mugavaks lahenduseks, sest ta astus oma positsiooni tugevdamiseks liitu Preisimaa hertsogi Albrechtiga (1490–1568), kes oli tol hetkel arvatavasti ordu vihasem vastane, olles 1525. aastal Saksa ordu kõrgmeistrina muutnud orduvaldused Preisimaal ilmalikuks ja luterlikuks Poola vasallhertsogkonnaks. Tõenäoliselt soovis Albrecht laias plaanis sama saavutada ka Liivimaal või vähemalt olulisel määral mõjutada sealset poliitikat, sest oma radikaalsete sammude järel vajas ta hädasti liitlasi.²⁵ 1529. aasta sügisel sõlmitud peapiiskopi ja hertsogi liit nägi ette, et peapiiskopi koadjuutoriks pidi saama hertsogi noorem vend Wilhelm, kelles Albrecht nägi eeskätt tööriista oma Liivimaa-huvide realiseerimiseks. Peapiiskopi huviks oli aga vürstivõsu abil oma positsiooni ordu suhtes tugevdada.²⁶

Markkrahv Wilhelmi saabumine Liivimaale ja tema suhted Johannes Beyga 1532. aastani

Tulevane Riia peapiiskop Wilhelm sündis 29. juunil 1498 Ansbachi markkrahvi Friedrich II ning tema abikaasa, Poola kuninga Kazimierz IV tütre Sophie 14. lapse ning 7. pojana. Seetõttu nähti talle ette vaimuliku karjäär, ta käis Ingolstadt Ülikoolis ning sai hiljem Mainzi ja Kölni toomhäraks. 1520. aastatel omandas

---

²⁵ Hans Quednau. Livland im politischen Willen Herzog Albrechts von Preussen: ein Beitrag zur Geschichte des Herzogtums Preussen und des preussisch-livländischen Verhältnisses 1525–1540 (Deutschland und der Osten: Quellen und Forschungen zur Geschichte ihrer Beziehungen, Bd. 12). Leipzig, 1939; Janusz Małłek. Die Politik des Herzogtums Preussen gegenüber Polens zur Zeit Herzog Albrecht (1525–1568). – Historisches Jahrbuch. Im Auftrag des Görres-Gesellschaft, 97–98 (1978), lk 255–269.

²⁶ Wilhelmi saamisest Riia koadjuutoriks: Paul Karge. Die Berufung des Markgrafen Wilhelm zum Koadjutor des Rigaschen Erzbischofs. Ein Betrag zur Reformationsgeschichte. – Baltische Monatsschrift, 61 (1906), lk 117–156.

Wilhelm arvatavasti tänu vend Albrehti lähikonnas viibimisele protestantliku meelsuse. Seetõttu ei lasknud ta ennast hoolimata paljudes kiriklikes ametites olemisest kunagi vaimulikuks pühitada ning ka tema elulaad jäi kuni surmani 1563. aastal ilmaliku vürsti omaks.²⁷ Wilhelmi Riia koadjuutoriks valimisele oli ägedalt vastu Liivimaa orduharu, mis kartis põhjendatult, et tema Liivimaale tulek toob kaasa välisjõudude intensiivse sekkumise maa siseasjadesse.²⁸ Siiski saavutas peapiiskop Thomas tänu Tartu piiskopi Johannes Bey ning Saare-Lääne ja Tallinna piiskopi Georg von Tiesenhauseni toetusele selle, et ordumeister loobus 1530. aastal Liivimaa kõrgeima pea tiitlist ja lubas koadjuutoril maale tulla.²⁹ Sama aasta sügisel saabuski markkrahv Wilhelm Liivimaale.

Esimene Tartu piiskop, kellega Liivimaale jõudnud Wilhelmil tuli asju ajada, oli Tartu linnakodanik Johannes Bey. 1504. aastal oli Bey immatrikuleeritud Rostocki Ülikooli ning piiskopiks saamise ajaks oli ta omandanud kunstide magistri kraadi. 1517. aastal mainiti teda esimest korda Tartu toomhärana ja juba siis taotles ta toompraosti, toomkapiitli juhi kohta, ehkki ta sai selle tõenäoliselt alles 1524. aastal. 1528. aasta alguses valiti Johannes Tartu piiskopiks, seejärel reisis ta Saksamaale ja sai kinnituse keisrilt, kuid paavstilt

---

²⁷ Markkrahv Wilhelmi biograafia puudub, kuid tema isiku puhul on käsitletud mitmeid üksikküsimusi (Julius Girgensohn. Markgraf Wilhelm von Brandenburg bis zu seiner Wahl zum Coadjutor des Erzbischofs von Riga. – Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, 14 (1890), lk 344–354; Paul Karge. Die Reformation und Gottesdienstordnung des Markgrafen-Erzbischofs Wilhelm von Riga vom März 1546. – Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, 22 (1924), lk 120–161; Klaus Neitmann. Fürst und Räte vor der Herausforderung „guter Ökonomie und Haushaltung“. Aufbau und Unterhaltung der Hof- und Landesverwaltung des erzbischöflich-rigischen Koadjutors Markgraf Wilhelm von Brandenburg 1529–1539. – Hofwirtschaft. Ein ökonomischer Blick auf Hof und Residenz in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Ostfildern, 2008, lk 77–122; Klaus Neitmann. Die Auswahl von Residenzorten. Methodische Bemerkungen zur spätmittelalterlichen geistlichen Residenzbildung. – Spätmittelalterliche Residenzbildung in geistlichen Territorien Mittel- und Nordostdeutschlands. Berlin, 2009, lk 41–90).

²⁸ Wilhelmi sugulaste Liivimaa-plaanidest: Quednau. Livland; Iselin Gundermann. Grundzüge der preussisch-mecklenburgischen Livlandpolitik im 16. Jahrhundert. – Baltische Studien, NF, 52 (1966), lk 31–56.

²⁹ AR 3, nr 281.

kinnituse hankimine venis kuni 1532. aasta augustini. Selle ajani oli Johannese ametikoht põhimõtteliselt vaidlustatav, ent kuna ta sai hästi läbi oma seisustega – toomkapiitli, Tartu linna ja vasallidega –, siis tal erilisi probleeme ei tekkinud.³⁰ Samuti võimaldas elekti positsioon Johannesel enda käes hoida toompraosti ametit ja sissetulekuid.³¹

Nagu öeldud, oli piiskop Johannes 1530. aastal toetanud peapiiskopi ja ordu tüli ühe vahendajana tegelikult esimest ning nõustus markkrahv Wilhelmi maaletulekuga.³² Kuid samas toetas ta ka ordu poolt markkrahvile seatud tingimusi: too peaks juba enne Liivimaale saabumist loobuma protestantluse toetamisest ja hakkama Saksa ordu preestervennaks.³³ Wilhelm saabus 1530. aasta sügisel Liivimaale siiski ilmikust protestandina ning seejärel levis kuuldus, et Tartu piiskop on valmis minema Saksa-Rooma riiki ja taotlema ordu huvides Wilhelmi koadjuutorikoha tühistamist.³⁴ 1530. aasta lõpus, pärast markkrahvi ja Tartu piiskopi isiklikku kohtumist, nende suhted siiski paranesid³⁵ ning veidi hiljem andis Wilhelm oma vennale rõõmuga teada, et Tartu piiskop lubab oma stiftis evangeeliumit jutlustada.³⁶ Arvestades Johannese hilisemat tegevust, ei tähendanud see tõenäoliselt seda, et piiskop oleks isiklikult protestantlust toetanud.³⁷ Siiski ei saa välistada, et hiljem

---

³⁰ 1530. aastal lasi ta end Volmari maapäeval oma seisustel esindada (AR 3, nr 271) ning 1540. aastal laiendas ta oma vasallide privileege (Astaf von Transehe-Roseneck. Zur Geschichte des Lehnswesens in Livland. Theil 1, Das Mannlehen. Riga, 1903, lk 292–297; P. Piirimäe. Tartu piiskopkonna, lk 46).

³¹ Johannese isiku kohta: LG 1, lk 45; LG 2, lk 146; LG 3, lk 41; LG 4, lk 15; Jüri Kivimäe. Ein Kamel für Dorpat und ein Truthahn für Moskau. Geschenksendungen zwischen Livland und Russland im Jahr 1534. – Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag. Lüneburg, 1996, lk 233–248, eriti lk 235–237.

³² HA 1, nr 73, 79, 80, 98 ja 99.

³³ HA 1, nr 103.

³⁴ HA 1, nr 118 ja 126.

³⁵ Tartu piiskop kinkis markkrahvile noore täku ja kuldsõrmuse (HA, nr 160).

³⁶ HA 1, nr 189.

³⁷ Muuhulgas väljendas ta 1534. aastal Vene vürstile Mihhail Glinskile saadetud kirjas usku reliikviade ravivasse jõusse ning saatis neist kaks, mille ta ise oli

tema vaated muutusid, sest 1535. aastal osales ta koos uue ordu-meistri Hermann von Brüggeneiga luterlikul jumalateenistusel.³⁸

Wilhelmi ja tema lähikonna positiivne suhtumine piiskop Johannesesse lõppes aga 1531. aasta suvel.³⁹ Muuhulgas võttis Johann Lohmüller⁴⁰ Tartu piiskopi kohta tarvitusele halvustava hüüdnime *Orlein* (kõrvake), mida ta kasutas aastaid.⁴¹ Suhete halvenemise üheks põhjuseks võis olla Tartu piiskopi esialgne vastuseis maapäevale, mida protestandid lootsid uue usu edendamiseks ära kasutada.⁴² 1532. aasta märtsis toimunud maapäeval jäigi Tartu piiskop Wilhelmi leeri silmis halba valgusse sellega, et ta takistas linnade ja vasallide ettepanekuid, mis oleksid soodustanud evangeeliumi levitamist.⁴³ Maapäev lõppeski Preisimaa-meelsetele protestantidele pigem negatiivselt, kuna Wilhelmi tegevusvabadust Liivimaal

Kölnist Tartusse toonud, vürstile edasi (Kivimäe. Ein Kamel, lk 234 ja 246).

³⁸ Juhan Kreem. Der Deutsche Orden in Livland unter Hermann von Brüggenei: Bemerkungen zu Regierungspraxis und Religionspolitik. – Die Ritterorden in Umbruchs- und Krisenzeiten. Toruń, 2011, lk 303–315, siin lk 309.

³⁹ Näiteks nimetas Wilhelmi õuemeister ja peamine nõuandja Meinecke von Schierstedt piiskop Johannest labaseks või laisaks (*faul*) (HA, nr 217).

⁴⁰ Lohmüller oli Wilhelmi ja hertsog Albrechti lähikonda kuuluv Riia linna sündik ja üks linna poliitika peamisi suunajaid, ta oli Liivimaa reformatsiooni üks juhtfiguure, tegutsedes nii ametniku, poliitiku kui ka kroonikuna (Ulrich Müller. Johann Lohmüller und seine livländische Chronik „Warhaftig Histori“: Biographie, Interpretation und Edition. Lüneburg, 2001; Paul Karge. Die religiösen, politischen, wirtschaftlichen und sozialen Strömungen in Riga 1530–1535. – Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, 23 (1924–26), lk 296–371; Tiina Kala. Ühe Liivimaa kirikuvürsti ametisseastumisest. – Tuna, 2009, nr 1, lk 29–38).

⁴¹ Hüüdnime *Orlein*, pikemalt *das (kleine Mäuse)öhrlein mit dem Kalbeskopfe* või ka *Kalbesköpfe* (väike hiire)kõrvake keset lambapead või lambapäid), kasutas Lohmüller Tartu piiskopi kohta, ent *Kalbesköpfe* mitmuses viitab sellele, et sündik tahtis solvata ka teisi Wilhelmi vastaseid, näiteks ordumeistrit ja puhuti ka peapiiskoppi (HA 1, nr 212; HA 2, nr 656, 698 ja 794; P. Karge. Die Reformation, lk 122).

⁴² Tartu piiskop olevat Lohmülleri sõnul kartnud, et maapäeval võivad asjad kujuneda nii nagu Augsburgi 1530. aasta riigipäevaga Saksa-Rooma riigis, kus vana ja uue usu lõhe lõplikult ilmsiks tuli (HA 1, nr 207). Hiljem asus piiskop maapäeva kokkukutsumist toetama, ent teenis oma muutliku suhtumisega ära sündiku halvaksapanu (sammas, nr 210).

⁴³ HA 1, nr 260.

püüti piirata, ehkki samas otsustati evangeeliumi vaba levitamist mitte takistada.⁴⁴

Koadjuutoriameti pakutavate väheste võimaluste tõttu püüdis Wilhelm oma võimu ja sissetulekuid kasvatada Liivimaa toomkapiitlites liikmestaatust taotledes. Juba 1530. aasta oktoobris, vahetult pärast maalesaabumist soovis ta hankida Tartus ja Riias toompraosti, Saare-Läänes toomdekaani ning Tallinnas lihttoomhärria kohta.⁴⁵ Et tegelikud lootused hankida Riia praostikohta kadusid tõenäoliselt hiljemalt 1531. aasta sügiseks,⁴⁶ oli markkrahvi jaoks ihaldusväärseim just Tartu praosti ametikoht, mida hoidis oma käes aga valitud piiskop Johannes ise. Wilhelm ja ta lähikond püüdsid kohta muu hulgas taotleda ka paavsti kaudu,⁴⁷ kuid see tõi kaasa Tartu toomkapiitli ja rüütelkonna vaenuliku suhtumise ning otsuse kaasata markkrahvi vastasesse rindesse ka oma seisusekaaslased Saare-Lääne piiskopkonnast.⁴⁸ Tõenäoliselt kartsid seisused eelkõige, et paavst võib taas varasemate sajandite kombel hakata suurt osa kapiitlikohtadest ise määrama, mis oleks kohalikele aadlikele kapiitlitesse pääsemise tunduvalt keerukamaks teinud.⁴⁹ Lisaks polnud ka Tartu piiskopil mingisugust kavatsust praostikohast Wilhelmi kasuks loobuda. Ehkki Wilhelm jätkas selle taotlemist veel 1532. ja isegi 1533. aastal,⁵⁰ määrati viimaks sellele kohale siiski Tartu stifti aadelkonna seast pärinev piiskopi usaldusalune Lorenz Volckersam.⁵¹

---

⁴⁴ Wilhelmilt nõuti, et peapiiskopi eluajal ei tohtinud ta omada ilmalikku võimu peapiiskopkonnas, samuti ei tohtinud ta Liivimaa küsimustes pöörduda välisjõudude poole (HA 1, nr 255; AR 3, nr 303 (täistekst)).

⁴⁵ HA 1, nr 168, 220, 229 ning 235 ja selle lisad.

⁴⁶ HA 1, nr 224, lisad 1 ja 2.

⁴⁷ HA 1, nr 224, lisad 1, 7 ja 8.

⁴⁸ HA 1, nr 224 lisad 3 ja 4. Saare-Lääne ja Tartu toomkapiitlid olid läbi keskaja tihedates omavahelistes suhetes ning mitmed toomhärriad olid korranga mõlemas kapiitlis (Tõnis Lukas. Saare-Lääne piiskopkonna toomhärriad 1228–1563. – Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast. Haapsalu, 2004, lk 49–71; Tõnis Lukas. Tartu toomhärriad 1224–1558. Tartu, 1998, lk 77–79).

⁴⁹ Tartu toomkapiitlit oli paavsti provisioon oluliselt mõjutanud 14.–15. sajandil (T. Lukas. Tartu toomhärriad, lk 73–76).

⁵⁰ HA 1, nr 215–217, 231, 337 ja 353.

⁵¹ HA 1, nr 274 ja 432; LG 1, lk 77; LG 4, lk 58 ja 246.

Johannes Bey ja Saare-Lääne vaenus

1532. aasta kevadel ilmsid markkrahv Wilhelmi ambitsioonid Saare-Lääne piiskopikoha suhtes. Sealne valitud piiskop Reinhold von Buxhoeveden oli põhjalikult tülli läinud nii oma Läänemaa vasallide kui ka osaga toomkapiitlist ning need leidsid, et sobivamaks maaisandaks võiks neile olla Wilhelm. Sama aasta novembris valiti Wilhelm Haapsalus Saare-Lääne piiskopiks ja tema kontrolli alla läks Läänemaa, ent Lääne-Eesti saared jäid piiskop Reinholdi võimu alla.⁵² Johannes Bey suhtumine tülisse oli algusest peale vastuoluline: 1532. aasta suvel lubas ta Wilhelmit poliitiliselt toetada, kuid pole selge, kas ka Saare-Lääne küsimuses.⁵³ Viimase muudab kahtlaseks asjaolu, et paar kuud varem saatis ta oma esindaja Lorenz Volckersami paavsti käest kinnitust hankima mitte ainult enda, vaid ka Reinholdi piiskopiametile.⁵⁴ 1532. aasta suvel see tal õnnestus ning aasta lõpuks teati ka Liivimaal, et mõlemad piiskopid on paavstilt kinnituse saanud.⁵⁵ See hakkas tõsiselt takistama Wilhelmi plaane, sest nüüd seisis tema vastas mitte paavsti kinnitusest ja napi kohaliku toetusega elekt, vaid täieõiguslik Saare-Lääne piiskop.⁵⁶

---

⁵² Saare-Lääne vaenusest: Quednau. Livland, lk 96–151; Jüri Kivimäe. Eestikeelne kiri XVI sajandist. – Keel ja Kirjandus, 1997, nr 5, lk 315–326; Juhan Kreem. Valge Daam, Brandenburgi markkrahv Wilhelm ja keskaegse Liivimaa reformikatsed. – Läänemaa muuseumi toimetised, 10. Haapsalu, 2006, lk 53–62; Magnus von Hirschheydt. Der Krieg, der nie stattgefunden hat. Markgraf Wilhelm von Brandenburg-Ansbach, Reinhold von Buxhövdn, die Öselsche Bischofsfehde und das Problem der fehlenden Kriegslegitimation. – Geistliche im Krieg. Münster, 2009, lk 345–371; Madis Maasing. Saare-Lääne ja koadjuutorivaenus: keskaegse Liivimaa viimased kodusõjad. – Ajalooline Ajakiri, 2010, nr 2 (132), lk 115–152; Madis Maasing. Die Wieksche Fehde (1532–1536) und Markgraf Wilhelm von Brandenburg. – Forschungen zur baltischen Geschichte, 5 (2010), lk 11–35; Дмитри И. Вебер. Эзельская распря как политический и религиозный конфликт. – Studia Teutonica: Studies on the History of the Teutonic Order, 1. Kaliningrad, 2012, lk 79–86.

⁵³ HA 1, nr 289.

⁵⁴ HA 1, nr 274.

⁵⁵ HA 1, nr 315.

⁵⁶ Paavst kinnitas piiskopi vaimuliku võimutäiuse; keisri kinnituse ilmalikule võrstivõimule oli Reinhold saanud juba 1531. aasta suvel (HA 1, nr 224, lisa 3).

Seetõttu pole üllatav, et Tartu piiskopi ja Wilhelmi leeri suhted järsult halvenesid ning Johannest süüdistati teadlikus pahatahtlikkuses ja valelikkuses Wilhelmi leeri suhtes⁵⁷ ning hertsog Albrecht hakkas Tartu piiskoppi nende süüdistuste tõttu pidama koguni Preisimaa-vastaste jõudude juhiks Liivimaal.⁵⁸ 1533. aasta aprillis muutus olukord Tartu piiskopi jaoks veelgi keerukamaks, kui ordumeister koos maamarssali ja veel mõne tähtsama käsknikuga sõlmis Võnnus liidu Wilhelmi ja Riia linnaga, mille eesmärgiks kuulutati üksteise toetamine ning kõigi tülide rahu-meelne lahendamine.⁵⁹ Seni koos orduga piiskop Reinholdi poole hoidnud Tartu piiskop lubas esialgu Wilhelmi, ordu ja Riia liiduga ühineda,⁶⁰ ent 1533. aasta suvel alustas ta hoopis koostööd Reinholdi toetajate ja Võnnu liidu vastastega – Harju-Viru rüütelkonna, Tallinna linna, Maasilinna foogti ja Pärnu komtuuriga.⁶¹ See tõi kaasa Wilhelmi leeri ja Tartu piiskopi suhetes uue madalseisu⁶² ja muuhulgas teatas sündik Lohmüller 1534. aasta alguses sellest, et Tartu piiskop käituvat kui Riia peapiiskop, keda ta hea meelega nägevat enda sufragaanina.⁶³ Lohmülleri väite põhjuseks oli ilmselt asjaolu, et ordumeister ja Tartu piiskop kavatsesid kokku kutsuda maapäeva, mis töötas kujuneda Wilhelmi leeri huve kahjustavaks ning mille kokkukutsumisega Riia peapiiskop

---

⁵⁷ 1532. aasta lõpus väideti, et Johannes Bey olevat 1525. aastal süüdistanud peapiiskop Blankenfeldi ebaõiglaselt koostöös venelastega, hiljem ebaseaduslikult Tartu piiskopiks saanud ning kahjustavat pahatahtlikult ka Wilhelmi Saare-Lääne plaane (HA 1, nr 333). Wilhelm ise märkis 1533. aasta alguses kirjas vennale, et Tartu piiskoppi tuleks nuhelda (samas, nr 348), ja veidi hiljem, et ta on Tartu piiskopi valelikkust alati läbi näinud (samas, nr 370).

⁵⁸ HA 1, nr 353, 357, 362 ja 363.

⁵⁹ AR 3, nr 324. Ordumeistri eesmärgiks liidu sõlmimisel oli ilmselt takistada markkrahvi pöördumast oma välismaiste liitlaste poole, sest lepinguga keelati kõigil osalistel välisjõudude poole pöördumine.

⁶⁰ HA 1, nr 394 ja 398.

⁶¹ HA 1, nr 406, 424, 442, 459, 460, 467, 469, 525 ja 543; HA 2, nr 734, lisa V.

⁶² Lohmüller nägi toona Saare-Lääne vaenuses suisa Jumala ja Kuradi heitlust, kus piiskop Reinholdi leer olevat paavsti ehk ebajumala (*Abgott*) võimu all ning tema liitlased, sealhulgas Tartu piiskop, teenivat Saatanat; samas kui Wilhelm seisvat Jumala ja õigluse eest (HA 1, nr 469; HA 2, nr 760).

⁶³ HA 1, nr 571.

esialgu ei nõustunud. See võimaldas Tartu piiskoppi süüdistada Riia peapiiskopi kui maapäeva tavapärase kokkukutsuja funktsiooni usurpeerimises ning samuti nähti selles peapiiskopi positsiooni teadlikku nõrgendamist, mis oleks Wilhelmile kui tulevasele peapiiskopile olnud ohtlik.⁶⁴

1534. aasta alguses toimunud Viljandi maapäeval saavutasidki ülekaalu piiskop Reinholdi toetavad jõud.⁶⁵ Vaenuse vahendajaks määrati seejärel Riia peapiiskop, kes koos oma sufragaanide, Tartu ja Kuramaa piiskoppidega, tegi 1534. aasta jooksul korduvalt katseid tüli rahumeelselt lahendada. Ent Wilhelmile ei sobinud kuidagi vahendajate lõppeesmärk, piiskop Reinholdi võimu täielik taastamine. Seetõttu ta vahendustepanekutega ei nõustunud ja suhtus jätkuvalt negatiivselt ka Tartu piiskoppi, pidades viimast koguni tema suhtes negatiivsemalt meelestatud Liivimaa isandaks.⁶⁶ Siiski polnud Wilhelmi leeri ja Tartu piiskopi vahel lootusetut kuristikku: Wilhelmi õuemeister Meinecke von Schierstedt oli juba 1533. aasta suvel püüdnud Johannesega ühist keelt leida ning sama aasta sügisel soovitas ka hertsog Albrecht Wilhelmil Tartu piiskopi oma sõbraks teha.⁶⁷ 1534. aasta suvel andis piiskop Johannes ka ise sündik Lohmülleri kaudu Wilhelmi leerile mõista, et ta võiks olla nende „parim sõber, keda raha eest saab“.⁶⁸ 1534. aasta varasügisel asus õuemeister Schierstedt Tartu piiskopiga taas läbi rääkima ning suhted temaga hakkasidki paranema.⁶⁹ Sellele aitas ilmselt kaasa ka Wilhelmi positsiooni nõrgenemine: 1534. aasta septembris lahkus ta piiskop Reinholdi vägede pealetungi tõttu Läänemaalt ja seejärel polnud Wilhelmil enam

---

⁶⁴ HA 1, nr 575.

⁶⁵ Piiskop Reinholdi õiguste taastamist nõudva nn Viljandi liiduga ühinesid kõik Liivimaa poliitilised jõud peale Wilhelmi, Läänemaa vasallide, mõne Saare-Lääne toomhärria ning Riia linna (HA 1, 587 ja 588; AR 3, nr 333 ja 334).

⁶⁶ HA 2, nr 602, 650 (eriti lisad I ja II), 684, 693 ja 715.

⁶⁷ HA 1, nr 423 ja 474.

⁶⁸ HA 2, nr 694.

⁶⁹ Kui 1534. aasta augustis peeti Wilhelmi leeris Tartu piiskopi suhtumist veel ebaselgeks (HA 2, nr 698), siis järgmisel kuul olid Schierstedt ja piiskop juba omavahel „sõpruse“ sõlminud (samas, nr 714).

tegelikke võimalusi Reinholdi ohustada.⁷⁰ Nõnda kadus Tartu piiskopil ka huvide konflikt: enam ei olnud head suhted Wilhelmiiga otseselt suunatud tema vana liitlase Reinholdi vastu. Pealegi soovis Tartu piiskop koos peapiiskopiga säilitada Wilhelmi positsioonid väljaspool Läänemaad, sest Wilhelmi täielik purustamine oleks võinud kaasa tuua ordu positsiooni märgatava tugevnemise ning ordu ja piiskoppide vahelise võimutasakaalu kaotsimineku. Seetõttu püüdis Johannes korduvalt kaasa aidata konflikti rahumeelsele lahendamisele.⁷¹ Wilhelmi leer jäi siiski Tartu piiskopi suhtes umbusklikuks,⁷² ent hiljem soojenesid Wilhelmi ja Tartu piiskopi suhted oluliselt: 1536. aasta aprillis arvas markkrahv, et piiskop Johannes on koguni tema suhtes soodsaimalt meelestatud Liivimaa isand.⁷³ Sama aasta suvel, kui Wilhelm oli täielikult kaotanud võimalused ja lootuse Saare-Lääne piiskopkonda endale saada, sõlmiti Volmaris Riia peapiiskopi, ordumeistri ja Tartu piiskopi vahendatud ja vaenuse lõpetanud leping.⁷⁴

Saare-Lääne vaenuse järgsetel aastatel oli Wilhelmi läbisäämine piiskop Johannesega üldiselt hea.⁷⁵ Markkrahvil oluks

---

⁷⁰ Wilhelm üritas veel saada tuge paavstilt, kuid tema katsed ebaõnnestusid (M. Maasing. Die Wieksche, lk 28–32).

⁷¹ HA 2, nr 734, 738 ja 752. Muuhulgas käis Tartu piiskop 1535. aasta alguses ka Haapsalus piiskop Reinholdi tüli rahumeelse lahendamise otstarbekuses veenmas (samas, nr 768). 1536. aasta kevadel teatas piiskop, et ta soovib vältida ordu positsiooni tugevnemist ning on alati Liivimaale vaid parimat soovinud (samas, nr 869).

⁷² Sündik Lohmüller arvas 1535. aasta kevadel, et Johannese kaugemaks eesmärgiks on ise Saare-Lääne piiskopiks saada, ning veidi hiljem, et ta ihkab koguni Riia peapiiskopiks tõusta (HA 2, nr 794 ja 820). Wilhelm ise kartis 1535. aasta aprillis, et Saare-Lääne piiskop võib teda koos Tartu piiskopi ja uue ordumeistri Hermann von Brüggeneiga ka Riia peapiiskopkonnas rünnata (samas, nr 795).

⁷³ HA 2, nr 874.

⁷⁴ Wilhelm loobus Saare-Lääne piiskopkonna taotlemisest ning oli sunnitud jätta Läänemaa aadlikud kättemaksuhimulise Reinholdi meelevalda (HA 2, nr 880). Markkrahvile hüvitiseks määratud 25 000 Riia margast, mille pidid tasuma vaenuses peasüüdlasteks tehtud eelmainitud aadlikud, õnnestus markkrahvil kätte saada tõenäoliselt kõige rohkem 9000 marka (samas, nr 900).

⁷⁵ Tartu piiskop lubas Wilhelmi poliitikat toetada, ehkki näiteks ordu vangistusse sattunud Preisimaa-meelse Kuramaa aadliku Dietrich Butleri

Liivimaa maaisandatest kellegi teise kui Tartu piiskopiga toona ka raske läbi saada. Piiskop Reinholdiga olid tema suhted ka pärast vaenuse lõppemist jäänud pingelisteks, eriti seetõttu, et viimane tegi aktiivset koostööd Wilhelmi ja hertsog Albrechti leeri vaenulikult suhtuva uue ordumeistri Hermann von Brüggeneiga (võimul 1535–1549), kelle toetusel oli 1535. aasta kevadel Preisimaa-meelne ringkond eesotsas Lohmülleriga Riias mõjuvõimu kaotanud.⁷⁶ Kuramaa ja Tallinna piiskopid pidid oma kitsa võimubaasi tõttu nii või teisiti enamasti järgima ordu poliitikat ning Riia peapiiskop suhtus oma koadjuutorisse Saare-Lääne vaenuse järel jahedalt. 1538. aasta lõpus halvenesid ajutiselt aga ka Wilhelmi ja Tartu piiskopi suhted, sest viimane hoiatas markkrahvi alusetult, et ordu plaanib temavastast vaenutegevust. See tõi markkrahvile kaasa põhjendamatu kulutusi ning seetõttu süüdistas ta Tartu piiskoppi salakavaluses ja muutlikus meelsuses, nähes tema tegevuse taga ilmselt ordu mõju.⁷⁷

Peapiiskop Wilhelm ja Johannes Bey

Peapiiskop Thomase surma järel sai 1539. aasta augustis markkrahv Wilhelmist Liivimaa uus ülemkarjane. See kasvas küll tema mõjuvõimu, ent tõi kaasa ka uued vastuolud orduga, sest viimane soovis protestandist markkrahvi sundida vastu võtma vaimulikupühitsust, et seejärel temast ordu preestervend teha. Nimelt nägi 1451. aastal paavstilt saadud privileeg (bulla „Habitus“) ette Riia toomkapiitli liikmete ning ka peapiiskopi kuulumise orduvendade hulka.⁷⁸ Wilhelm suutis enda pühitsemist siiski vältida, võideldes 1539. aasta sügisel selle vastu muu hulgas argumendiga, et ka Tartu piiskop, kellel on küll paavsti kinnitus, pole piiskopiks

---

vabastamise asjus Wilhelmi leer Johanneselt tuge ei saanud (HA 2, nr 913–915, 920 ja 928).

⁷⁶ P. Karge. Die religiösen, lk 320–322 ja 368–371. Sündik Lohmüller põgenes esialgu markkrahv Wilhelmi ja seejärel hertsog Albrechti juurde, kelle teenistuses oli ta kuni oma surmani 1560. aastal (U. Müller. Johann Lohmüller).

⁷⁷ HA 2, nr 1003, 1005 ja 1015.

⁷⁸ AR 1, Lfg 5, nr 537 (paavsti privileegi täistekst).

pühitsetud.⁷⁹ Siiski ei näinud Wilhelm Johannest toona mitte enda liitlasena, vaid pelgas hoopis, et too püüab koostöös ordumeistriga Wilhelmile ikkagi valget ordurüüd peale suruda.⁸⁰ Tõenäoliselt oligi Tartu piiskopi poliitika toona kahetine. Ühelt poolt lubas ta Wilhelmile tuge kaasvõimu taastamiseks Riia linna üle. Ehkki juba 1530. aasta maapäeval oli kokku lepitud peapiiskopi ja ordu kaksikvõimu taastamises, ei suutnud peapiiskop seda hoolimata oma pingutustest⁸¹ ja ka Tartu piiskopi vahenduskatsetest⁸² ellu viia. See ebaõnnestus eeskätt linna ja ordu koostöö tõttu, mis muutus eriti selgeks pärast 1535. aastat ning pealegi ei soovinud linn peapiiskopi vaimulikku ülemvõimu, mis Thomas Schöningi ajal oleks võinud tähendada linna rekatoliseerimise katseid. Protestantist peapiiskop Wilhelm oleks 1542. aastal peaaegu suutnud taastada ilmaliku kaasvõimu linna üle, ent ordu vastuseisu tõttu see siiski ebaõnnestus.⁸³ 1543. aastal püüdsid Tartu, Saare-Lääne ja Tallinna piiskop Riia küsimuses uuesti lahendust leida, kuid seegi katse lõppes nurjumisega.⁸⁴

Teisalt jätkas Johannes ka pärast 1539. aastat koostööd orduga, mille ilmsemaks näiteks oli Tartu piiskopi vana tuttava, oma seisustega taas konflikti sattunud Saare-Lääne piiskopi Reinholdi tagandamine. Nimelt võttis ordu 1540. aasta kevadel Tartu piiskopi nõusolekul Kuressaare linnuse enda kontrolli alla⁸⁵ ning

---

⁷⁹ HA 2, nr 1044. Sama argumenti kordas ta ka hiljem, 1540. aasta mais (HA 2, nr 1065).

⁸⁰ HA 2, nr 1051.

⁸¹ Muu hulgas algatas peapiiskop 1532. aastal linna vastu kohtuprotsessi keisririigi kammerkohtus (*Reichskammergericht*), mis kestis 1540. aastani ning lõppes otsuseta (Leo Leesment. Über die livländischen Gerichtssachen im Reichskammergericht und im Reichshofrat. Tartu, 1929, lk 21–22).

⁸² HA 1, nr 295, 351, 363, 376, 394, 395, 406, 470; HA 2, nr 738, 796, 997, lisa 3, 1013–15, 1018 ja 1038.

⁸³ HA 2, nr 1184 ja 1184/1.

⁸⁴ HA 2, nr 1200/1, 1200/2, 1211, 1217 ja 1218. Ebaõnnestumisele võisid kaasa aidata piiskoppide soovitusel taastada üldkontsiilini Riias katoliiklik jumalateenistus ja peapiiskopi vaimulik võim ning nõuanne Wilhelmile lasta end vaimulikuks pühitseda; ükski neist ei saanud linnale ega peapiiskopile kuidagi sobida.

⁸⁵ HA 2, nr 1061.

1541. aasta mais vangistati seal piiskop Reinhold.⁸⁶ Mõlemad sündmused toimusid peapiiskopi teadmata ja ehkki piiskop Johannes väitis Wilhelmile, et tema nendega seotud ei ole,⁸⁷ oli peapiiskopile siiski selge, et Reinholdi vangistamise taga olid nii ordumeister kui ka Tartu piiskop.⁸⁸ Sama aasta juulis tõstsid ordumeister ja piiskop Johannes uueks Saare-Lääne isandaks ordu soosiku, Kuramaa piiskopi Johannes von Münchhauseni.⁸⁹ Peale selle seotati Tartu piiskoppi Saksa kuninga Ferdinand I 1542. aastal välja antud privileegi ehk reskriptiga. Selles avaldas kuningas sügavat muret Liivimaal tekkinud usulõhe pärast ja andis Liivimaa ordumeistri koadjuutorile Johann von der Reckele (oli ka ordumeister 1549–1551) käsu seista selle eest, et järgnevalt saaksid piiskopi ja koadjuutori ametisse vaid väärikad ja sobilikud isikud, kes on truud katoliku usule; eriti pidi see kehtima Riia peapiiskopkonna kohta.⁹⁰ Ehkki reskript oli eeskätt suunatud peapiiskopi vastu, võis see potentsiaalselt piirata ka teiste piiskoppide tegevusvabadust – ordu võinuks sekkuda sisuliselt igasse piiskopivalimisse. Johannes Bey eluajal Recke reskripti küsimus üleliivimaalisel tasandil üles ei kerkinud,⁹¹ ent huvitav on märkida, et 1546. aastal, kui probleemi maapäeval arutati, väitis ordu, et just Tartu piiskop olevat mõistnud Liivimaa usulise lõhestatuse hädaohte ning aidanud koadjuutor Reckel kuninga käest reskripti hankida.⁹²

---

⁸⁶ HA 3, nr 1113.

⁸⁷ HA 3, nr 1124/1.

⁸⁸ HA 3, nr 1124.

⁸⁹ HA 3, nr 1129 ja 1129/1. Võimupöördest lähemalt: Madis Maasing. Rahutu Saare-Lääne piiskopkond: piiskopid, aadelkond ja kapiitel 1520.–1540. aastatel. – Läänemaa muuseumi toimetised, XV. Haapsalu, 2012, lk 22–42, siin lk 27–32.

⁹⁰ HA 3, nr 1220/3.

⁹¹ Wilhelm kavatses 1543. aastal reskripti pärast pöörduda küll keisririigi kammerkohtusse, kuid see nurjus kohtu töö peatamise tõttu viieks aastaks (HA 3, nr 1220/4).

⁹² Peale tema olevat reskripti hankimist toetanud ka Tallinna ja Kuramaa piiskopid (HA 3, nr 1345).

Peapiiskop Wilhelm ja Tartu piiskop Jodokus von der Recke

Pärast Johannes Bey surma 1543. aasta mais sai uueks Tartu piiskopiks Johann von der Recke nõbu Jodokus. 1543. aasta alguses oli ta Tartu koadjuutor ning ka toompraost, sealjuures jäi ta viimasesse ametisse 1544. aastani, nautides nõnda sarnaselt eelmise piiskopiga kuni paavstilt piiskopikohale kinnituse saamiseni nii piiskopi- kui ka praostikoha tulusid.⁹³ Ehkki Jodokus oli kõrge orduliikme lähisugulane ja arvatavasti vähemalt osaliselt tänu sellele ka piiskopiks saanud, polnud tema suhted Wilhelmiga otseselt vaenulikud. 1546. aastal, kui peapiiskop oli orduga peamiselt Riia linna pärast tõsises vastasseisus, suutis ta ülalmainitud Recke reskripti küsimust ära kasutades enda selja taha saada nii ordu poolt Saare-Lääne piiskopitoolile aidatud Johannes von Münchhauseni kui ka Tartu piiskopi Jodokuse. Mõlemad piiskopid teatasid aasta alguses, et nad ei toeta reskripti.⁹⁴ Suvel Volmaris toimunud maapäeval loobuski ordu selle jõustamisest, ent selle asemel võeti vastu otsus, et Liivimaa valitsejate järglased peavad heakskiidu saama kõigilt Liivimaa seisustelt; iseäranis rõhutati seda võrstoost koadjuutorite ja Riia peapiiskopi puhul.⁹⁵ See ei sobinud peapiiskop Wilhelmile sugugi, sest juba enne 1546. aastat oli ta püüdnud endale vürstkoadjuutorit hankida.⁹⁶ 1547. aasta suvel püüdis ta siiski endale 1546. aasta kompromissi vaimus koadjuutorit leida ning kaalus sellena ka Tartu piiskoppi Jodokust. Wilhelm arvas, et ordukoadjuutori sugulasena võinuks too parandada peapiiskopi ja ordu suhteid, ent teisalt leidis markkrahv, et

---

⁹³ LG 2, lk 89; LG 4, lk 186; T. Lukas. Tartu toomhärрад, lk 274.

⁹⁴ HA 3, nr 1329 ja 1345.

⁹⁵ HA 3, nr 1342.

⁹⁶ Ta pidas selleks läbirääkimisi nii Taani kui ka Brandenburgi valitsejatega, ent lõppkokkuvõttes ebaõnnestunult (HA 3, nr 1149, 1167 ja 1202). 1545. aastal oli end Wilhelmi koadjuutoriks pakkunud ka Saare-Lääne piiskop Johannes, ent sellestki plaanist ei saanud asja: orduga tihedates suhetes oleva piiskopi suhtes olid skeptilised nii Wilhelm kui ka tema vend Albrecht (samas, nr 1304, 1312 ja 1313).

kui ta Jodokuse enda koadjuutoriks võtaks, võiks ordu mõjuvõim Liivimaal veelgi suureneda.⁹⁷ Asi lõppes sellega, et peapiiskopile jäigi tol ajal koadjuutor valimata.

1546. aastal nõustus ordu aga vastutasuks Wilhelmi järeleandmisele koadjuutoriküsimuses viimaks taastama peapiiskopi kaasvõimu Riia linna üle. Et see kindlasti õnnestuks, lubasid ordu, Tartu piiskop Jodokus ning Saare-Lääne piiskop Johannes Wilhelmit vajadusel Riia vastu ka sõjaliselt toetada.⁹⁸ 1547. aasta alguses andiski linn Wilhelmile truudusevande,⁹⁹ ent ka pärast kaksikvõimu taastamist jätkusid ühelt poolt peapiiskopi ja tema kapiitli ning teiselt poolt linna vahelised tülid reformatsiooni ajal konfiskeeritud kirikuvarade pärast. Ehkki Wilhelm saavutas teiste Liivimaa maaisandade, sealhulgas Tartu piiskopi vahendusel linnaga 1551. aastal ajutise kompromissi, jätkusid tema tülid nii Riia linna kui kapiitliga ka edaspidi.¹⁰⁰

1540. aastate keskpaigaks olid paljud liivimaalased, sealhulgas ka mitmed nende eliidi esindajad, protestantlikult meelestatud.¹⁰¹ Ilmselt seetõttu esitas peapiiskop Wilhelm 1546. aasta alguses oma sufragaanidele Tartu Jodokusele ja Saare-Lääne Johannesele reformatsioonikava, mis ametlikult oli mõeldud küll vaid Riia peapiiskopkonnale, ent mida Wilhelm lootis tõenäoliselt laiendada kogu

---

⁹⁷ HA 3, nr 1404.

⁹⁸ HA 3, nr 1344/1 ja 1344/2.

⁹⁹ HA 3, nr 1364 ja 1370.

¹⁰⁰ 1549. aastal oli peapiiskop alustanud linna vastu keiserlikus õuekohtus (*Reichshofrat*) protsessi ning kohus määras ordumeistri, Tartu piiskopi Jodokuse ja Saare-Lääne piiskopi Johannese tüli lahendajateks, kes 1551. aastal otsustasid linnalt peapiiskopi ja kapiitli kasuks kahjutasu välja mõista (L. Leesment. Über die livländischen, lk 23–24; HA 3, nr 1514/1 ja 1542). Wilhelm pidas kahjutasu liiga väikeseks, sest ta pidi seda jagama kapiitliga (HA 3, nr 1543 ja 1555; HA 4, nr 1795). Kapiitliga oli tal tõsine konflikt veel Liivi sõja ajal (Harald Lange. Der Streit zwischen dem Erzbischof Wilhelm und dem Rigaschen Domkapitel wegen der erledigten Propstei 1561. – Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, 21 (1911), lk 30–83).

¹⁰¹ Kõige ilmsemalt toetas uut usku Liivimaa ordu maameister Hermann von Brüggenei (Kreem. Der Deutsche Orden).

Liivimaale.¹⁰² Ent kumbki sufragaan ei kiitnud kava heaks ja selle vastu oli ka ordu. Ehkki Liivimaal leidis kindlasti ka katoliiklike jõude, kes selle kava selgelt tagasi lükkasid, nagu Wilhelmi enda toomkapiitel,¹⁰³ olid reformikava tagasilükkamise põhjused siiski pigem poliitilised: ordule ei saanud Preisimaa soosikust peapiiskopi esitatud kava meeldida seetõttu, et see võinuks tema positsiooni Liivimaal oluliselt tugevdada. Pealegi võisid Liivimaa isandad karta sedagi, et reformatsiooni ametlik läbiviimine Liivimaal võinuks halvendada suhteid Saksa-Rooma riigi ja paavstiga ning nõnda õõnestada katoliiklikule kirikuorganisatsioonile tuginevat vaimulike valitsejate võimu legitiimsust.

1547. aasta sügisel olid peapiiskopi ja piiskop Jodokuse suhted ilmselt pingelisimad. Wilhelm saatis vend Albrechtile kirja, milles ta vihjas võimalusele, et ordu ja Tartu piiskop võivad valmistuda sõttaminekuks Preisimaa vastu, mille ründamiseks tehtavat plaane ka Saksa riigipäeval.¹⁰⁴ Ordu ja Tartu piiskopi kirjast Wilhelmile selgub siiski, et eelkõige muretsesid nad keisri ja Saksa protestantlike vürstide vahel peetud Schmalkaldeni sõja (1546–1547) tagajärgede pärast ja soovitasid, et parem oleks rahu ja stabiilsuse eesmärgil näidata end keisri ja katoliikluse pooldajana.¹⁰⁵ Ent 1548. ja 1549. aastal, kui Liivimaal arutati keisri poolt välja pakutud vahevormilist usutunnistust ehk Augsburgi *Interim*'i, millega püüti protestante katoliikluse rüppe tagasi saada, olid nii Riia peapiiskop kui ka ordu juhtkond üksmeelselt selle vastu ning lükkasid selle protestantlikele positsioonidele tuginedes tagasi.¹⁰⁶ Riia toomkapiitel näib olevat *Interim*'i toetanud ja selle poole võis kalduda ka

---

¹⁰² P. Karge. Die Reformation (reformatsioonikava on seal ka täies ulatuses publitseeritud: lk 133–161); HA 3, nr 1329/2.

¹⁰³ Seetõttu ei õnnestunud uut kirikukorraldust tõenäoliselt ka peapiiskopkonnas rakendada (HA 3, nr 1329; P. Karge. Die Reformation, lk 129–130).

¹⁰⁴ HA 3, nr 1415.

¹⁰⁵ Eraldi rõhutasid nad, et turvalisus on hetkel olulisem kui vabadus (HA 3, nr 1415/1).

¹⁰⁶ Juhan Kreem. Liivimaa ja Augsburgi Interim 1548. Lisandusi teadmistelevikust Baltikumini. – Tuna, 2011, 4, lk 6–16, eriti lk 14–16. *Interim*'i elluviimise vastu oli ka Tallinna linn (samas).

Saare-Lääne piiskop Johannes,¹⁰⁷ ent Tartu piiskopi kohta paraku teave puudub.

Piiskop Jodokuse viimastel ametiaastatel kasvas Liivimaal oluliselt hirm Venemaa ees, sest 1531. aastal sõlmitud 20-aastane vaherahu oli lõppemas ning Liivimaal kardeti õigustatult, et selle pikendamine töötab kujuneda problemaatiliseks. 1540. aastatel püüdis keeldudest hoolimata läbi Liivimaa Venemaale siirduda üha enam sõjanduseksperthe, eriti püssimeistreid.¹⁰⁸ Väljaspool Liivimaad pälvis ilmselt enim tähelepanu kaupmees Hans Schlitte juhtum, kes tsaari agendina püüdis 1548. aastal keisririigist meistrimehi värvata ning kelle tegevuse keiser liivimaalaste palvel tõkestas.¹⁰⁹ Sealjuures oli peapiiskop Wilhelmi sõnul just Tartu piiskop Jodokus see, tänu kellele Schlitte tegevus paljastati.¹¹⁰ Tartu piiskop oli segatud ka uuesti üles kerkinud vanasse konfliktis: nimelt oli piiskop Johannes Bey 1536. aastast käskinud Vene kaupmeestelt konfiskeerida karusnahku ja muid kaupu.¹¹¹ 1550. aastal

---

¹⁰⁷ HA 3, nr 1464 ja 1468; C. Schirren. Bischof, lk 19.

¹⁰⁸ HA 3, nr 1334 ja 1427; Hans Kruus. Vene-Liivi sõda (1558–1561). Tartu, 1924, lk 11–12.

¹⁰⁹ Bernhard Diestelkamp, Eine versuchte Annäherung Zar Iwans IV., des Schrecklichen, an den Westen? Ein Reichskammergerichtsprozess, der dies Nahelegt. – Reich, Regionen und Europa in Mittelalter und Neuzeit. Hrsg. v. Paul-Joachim Heinig et al. Berlin, 2000, lk 305–322; Hans Uebersberger. Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts. Bd. 1, Von 1488–1605. Wien; Leipzig, 1906, lk 289–307.

¹¹⁰ HA 3, nr 1452.

¹¹¹ Tüli tõttu olid venelased rüüstanud ka piiskopkonna piirialasid (HA 2, nr 893 ja 894). 1537. aasta maapäeval otsustati püüda Tartu tüli venelastega rahumeelselt lahendada (samas, nr 950). 1538. aastal pingestas Vene ja piiskopkonna suhteid Venemaalt põgenenud arhitekti juhtum (Jüri Kivimäe. Peter Frjazin or Peter Hannibal? An Italian Architect in Late Medieval Russia and Livonia. – Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, 52 (1996), lk 21–28; sama autor. Pjotr Frjazin või Peter Hannibal? Itaalia arhitekt hiliskeskajes Moskvas ja Tartus. – Tartu – minevik, tänapäev. Tallinn, 1985, lk 97–108). Lisaks toimusid 1540. aastate alguses ka Tartu ja Vene piirivaidlused (HA 3, nr 1098/5 ja 1170). Enne seda olid Tartu idasuhted tunduvalt paremad: 1530. aastate esimesel poolel oli Tartu piiskop sõprusuhetes mõjuka Leedu päritolu vürsti Mihhail Glinskiga, kes aga 1534. aastal vangistati ja suri (Kivimäe. Ein Kamel). Võimalik, et see tingiski vähemalt osaliselt Tartu-Vene suhete halvenemise.

otsustasid aga Liivimaa seisused, et uute rahuläbirääkimiste eel tuleks suhete parandamiseks venelastele 13 aastat tagasi ära võetud kaubad kompenseerida.¹¹² Pole teada, kas seda ka tehti, ent 1550. ja 1551. aastal toimunud Vene-Liivimaa rahuläbirääkimistel näitasid venelased igal juhul üles vaenulikku suhtumist Liivimaasse ning rahu pikendati vaid aasta võrra.¹¹³ Läbirääkimiste ajal sai peapiiskop kiireimat teavet Tartu piiskopilt, kes arvata-vasti oli kõigist Liivimaa isandatest venelaste kohta kõige paremini informeeritud, mistõttu võis tsaari üha vaenulikum suhtumine Liivimaasse teda enim hirmutada. 1551. aasta märtsis mainis peapiiskop kuulujuttu, et teeolude paranedes kavatseb piiskop Jodokus Liivimaalt lahkuda.¹¹⁴ Aprillis lahkuski piiskop maalt ning augustis teatas Wilhelm vennale, et too olevat võtnud kaasa 70 000 marka ning kavatsevat Münsteri piiskopiks saada.¹¹⁵ Miks Jodokus Liivimaalt lahkus, pole siiski päris selge. Ehkki hirmul venelaste võimaliku sissetungi ees oli tõenäoliselt oma osa, võis olulisemaks põhjuseks olla stifti halvast majanduslikust olukor-rast tekkinud tüli piiskopi ja tema seisuste vahel.¹¹⁶

1552. aastal valiti maalt lahkunud Jodokuse asemele uueks Tartu piiskopiks Kärkna abt Hermann Wesel, kes oli väidetavalt king-sepa poeg Weseli linnast. 1525. aastal viibis ta Tartus, sai hiljemalt 1532. aastal Kärkna tsistertslaste kloostri prioriks ning hiljemalt 1544. aastal sama kloostri abtik; viimase ameti säilitas ta ka piis-kopina.¹¹⁷ Kuid Saksamaale läinud piiskop Jodokus keeldus kuni

¹¹² HA 3, nr 1510.

¹¹³ HA 3, nr 1502 ja 1503. Venelased lubasid pikendada rahu kuni viie aastani siis, kui liivimaalased tagastavad Liivimaa linnades olnud vene kirikud, annavad kaupmeestele vaba kauplemise õiguse ja teevad muid järeleandmisi.

¹¹⁴ HA 3, nr 1514/1.

¹¹⁵ HA 3, nr 1529. 1553. aastal sai Münsteri piiskopiks siiski tulevase ordumeistri Gotthard Kettleri vend Wilhelm.

¹¹⁶ 1554. aastal kartis Wilhelm, et ka teda võib samal põhjusel tabada Tartu piiskopi omaga sarnane saatus (HA 4, nr 1604). Jodokuse ja seisuste tüli mainivad ka kroonikud Balthasar Russow (Liivimaa kroonika. Tallinn, 1993, lk 109) ja Dionysius Fabricius (Dionysius Fabriciuse, Viljandi kiriku praosti Liivimaa ajaloo lühiülevaade neljas osas aastast tuhat ükssada viiskümmend kaheksa kuni aastani 1610. Tartu, 2010, lk 164–165).

¹¹⁷ LG 2, lk 137; LG 3, lk 73; LG 4, lk 233.

1553. aasta oktoobrini oma ametikohast loobumast ning oleks hea meelega oma järglasena näinud Tartu stifti aadlikust toomhärnat Peter von Tiesenhausenit.¹¹⁸ Elekt Hermanni probleemid ei piirdunud ainult ametist lahkumast keelduva vana piiskopiga. 1553. aastal keeldus paavst teda kinnitast, sest sellekohane Rooma saadetud dokumentatsioon polnud koostatud õigesti. Seetõttu arvas hertsog Albrechtile kirjutanud kunagine Tartu toomhärra Alexander Sculteti, et Peter von Tiesenhausenil on võimalik hoolimata vähesest kohalikust toetusest piiskopiks saada. Selleks pidanuks asjast huvitatud Albrecht ja Wilhelm veenma Jodokust piiskopiametist loobuma ja ärgitama Tiesenhausenit Rooma kiirustama. Hertsog Albrecht leidis, et kuna Tiesenhauseni ja Wilhelmi vahel on head suhted ning toomhärra aitamine piiskopikohale tekitaks talle vendade ees tänuvõla, siis peaks Sculteti plaani ellu viima.¹¹⁹ Markkrahv võttiski toomhärnaga 1553. aasta lõpus ühendust, ent too palus endale mõtlemisaega, sest kartis, et tal pole piiskopkonnas piisavalt toetust. Seepeale arvas Wilhelm, et ehk saaks Tiesenhausenist teha elekt Hermanni koadjuutori.¹²⁰ 1554. aasta alguseks oli siiski selge, et Tiesenhausen ei soovi Tartus ei piiskopiks ega koadjuutoriks saada.¹²¹ Ühtlasi selgus umbes samal ajal, et Jodokus oli eelmise aasta oktoobris Hermanni kasuks võimust loobunud ning 1554. aasta suvel sai too viimaks paavsti kinnituse.¹²² Peale piiskopi püüdis peapiiskop Wilhelm Peter von

---

¹¹⁸ Sellenimeline isik oli 1536. aastal käinud Wittenbergi ja 1545. aastal Oderi-äärse Frankfurdi Ülikoolis, kuid pole täit kindlust, et nende külastaja oli üks ja seesama. 1550. aastal on Peter von Tiesenhausenit esmakordselt mainitud toomhärnana (LG 2, lk 125; LG 4, lk 218). Kroonik Dionysius Fabriciuse sõnul oleks Tiesenhausen ka ise soovinud meeleldi piiskopiks saada, kuid stifti aadlike vastuseisu tõttu olevat tema asemel piiskopiks valitud abt Hermann (D. Fabricius. Dionysius Fabriciuse, lk 164–165).

¹¹⁹ HA 4, nr 1592 ja 1592/1. Preisimaalt pärinevat Alexander Scultetit on 1549. aastal mainitud Ermlandi (Warmia) ja Tallinna toomhärnana ning 1515–37 ka Tartu ja Saare-Lääne kanoonikuna (LG 2, lk 106 ja 160; LG 3, lk 67; LG 4, lk 193–194). Võimalik, et ta oli huvitatud Tartu praostikoha endale saamisest (HA 4, nr 1597).

¹²⁰ HA 4, nr 1597.

¹²¹ HA 4, nr 1599.

¹²² Keisri kinnituse oli ta saanud juba aasta varem, 1553. aasta suvel (LG 3, lk 73).

Tiesenhausenist teha ka Riia toomhärart, mille põhjuseks oli markkrahvi toetavate kanoonikute vähesus.¹²³ Kuid sellestki ei saanud võib-olla just kapiitliliikmete vastuseisu tõttu asja.¹²⁴

Hermann Wesel ja Wilhelm koadjuutori-vaenuses ning Vene-Liivimaa sõjas

Peapiiskop Wilhelmi suhted end Tartu piiskopi kohal kindlustanud Hermanniga polnud ka pärast Tiesenhauseni afääri kuigi soojad: 1554. aasta suvel kurtis peapiiskop Preisimaa hertsogile, et ordu haub temavastaseid salaplaane, millega on seotud ka Tartu ja Saare-Lääne piiskopid.¹²⁵ Selle põhjuseks oli hertsog Albrechti, Poola kuninga Zygmunt II Augusti ja Mecklenburgi hertsogi Johann Albrechti plaan teha viimase vennast Christophist Wilhelmi koadjuutor.¹²⁶ 1554. aasta järel, kui Venemaaga sõlmiti ebasoodus ja Tartu maksu nõudmist sisaldav rahuleping¹²⁷ ning Liivimaa levis hirm sõja ees, asus koadjuutoriplaani suhtes varem skeptiliseks jäänud ja lihtsalt Liivimaal Poola-meelset poliitikat soodustanud peapiiskop Wilhelm koadjuutoriplaani aktiivselt toetama.¹²⁸ Teised Liivimaa valitsejad eesotsas ordumeistriga olid tema Poola-meelse poliitika vastu olnud juba varem, kartes endi poliitilise

---

¹²³ HA 4, nr 1598.

¹²⁴ Tiesenhausen jäi ainult Tartu toomhäraraks ja viimati on teda sellena mainitud 1558. aasta märtsis Liivimaa maapäeval (HA 5, nr 2198). 1560. aastal sai temast Poola kuninga vasall (LG 4, lk 218).

¹²⁵ HA 4, nr 1615.

¹²⁶ Tõenäoliselt oli nende eesmärgiks saavutada Liivimaal Poola mõju kasv, pikemas perspektiivis võisid Preisimaa ja Mecklenburgi valitsejad taotleda aga ka Liivimaale ilmaliku valduse rajamist (Knud Rasmussen. Die Livländische Krise 1554–1561. København, 1973, lk 28–37; Erik Tibergh. Zur Vorgeschichte des Livländischen Krieges: die Beziehungen zwischen Moskau und Litauen 1549–156. Uppsala, 1984, lk 62–63 ja 85–87; Gundermann. Grundzüge; M. Maasing. Saare-Lääne ja koadjuutorivaenus, lk 129–144).

¹²⁷ HA 4, nr 1626 ja 1632. Tartu maksu kohta: Anti Selart. Der „Dorpater Zins“ und die Dorpat-Pleskauer Beziehungen im Mittelalter. – Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag. Münster, 2004, lk 11–37.

¹²⁸ HA 4, nr 1630 ja 1653.

sõltumatuse ohtusattumist, ning polnud ka kasvanud Vene ohu tingimustes valmis oma suhtumist muutma.¹²⁹ Kui koadjuutor Christoph 1555. aasta lõpus Liivimaale saabus, püüdis Wilhelm siiski saavutada ordumeistri ning Tartu ja Saare-Lääne piiskoppide heakskiitu.¹³⁰ Ent ordu oli valmis asja arutama ainult maapäeval ning ka Tartu piiskop Hermann arvas sarnaselt Saare-Lääne Johannesega, et Wilhelmi koadjuutoriküsimust ei saa lahendada üksikutelt isikutelt heakskiidu taotlemisega, vaid Wilhelm peab vastavalt 1546. aastal sõlmitud kokkuleppele saavutama maapäeval oma koadjuutorile kõigi seisuste toetuse.¹³¹

Maapäev tuligi 1556. aasta alguses kokku ning ordu liini järgivad Liivimaa seisused keeldusid Christophit Riia koadjuutorina tunnustamast ja tema Poola-meelset poliitikat toetamast.¹³² Ka Wilhelm otsustas endale kindlaks jääda ning seetõttu halvenesid Wilhelmi leeri ja teiste liivimaalaste suhted kiiresti. 1556. aasta suvel otsustasid Võndu kogunenud Liivimaa seisused peapiiskopi vastu välja kuulutada sisuliselt vaenuse, põhjendades seda Wilhelmi Liivimaa kahjustava tegevusega.¹³³ Seejärel haaras ordu peapiiskopkonna enda kätte ning peapiiskop ja tema koadjuutor langesid vangi. Tartu piiskop toetas terve koadjuutorivaenuse kestel (1556–1557) üheselt ordu poliitikat, muu hulgas keeldus ta 1556. aasta teisel

---

¹²⁹ Liivimaa orduks leidis küll jõude, kes nõudsid 16. sajandi algusest neutraliteedipoliitika lõpetamist ning liitumist kas Poolaga Venemaa vastu või ka vastupidi, ent need jäid selgesse vähemusse. Liivimaa valitsejate välispoliitilistest eelistustest 1550. aastatel: Norbert Angermann, Thomas Lange. Am vorabend des Livländischen Krieges: Die Positionen der politischen Hauptkräfte Livlands gegenüber Russland. – Балтийский вопрос в конце XV–XVI в.: сборник научных статей. Москва, 2010, lk 32–39.

¹³⁰ HA 4, nr 1736 ja 1766.

¹³¹ HA 4, nr 1767. Saare-Lääne piiskopi kiri: samas, nr 1768.

¹³² Nad olid selleks valmis vaid juhul, kui Wilhelm loobunuks välisjõududele toetumisest ning luterlikust dünastiast pärinev Christoph hankinuks endale kinnituse ka paavstilt. Peapiiskop ei saanud selliseid järeleandmisi teha, sest see oleks muutnud vürstkoadjuutori võtmise tema jaoks mõttetuks (HA 4, nr 1797, 1808 ja 1811).

¹³³ Muu hulgas süüdistati markkrahvi selles, et ta olevat alati käitunud ainult kui ilmalik vürst ja mitte peapiiskop ning et ta püüdvat Liivimaa Saksarooma riigist eraldada, olles seega ka üldise maarahu rikkuja (HA 4, nr 1842).

poolel vastavalt teiste seisustega sõlmitud kokkuleppele koadjuutor Christophile avaldamast tema sugulaste Liivimaale saadetud kirjade sisu.¹³⁴ Kui koadjuutorivaenus aga 1557. aasta sügisel Poola kuninga survele sõlmitud Posvoli (Pasvalysi, Pozwoli) lepinguga lõppes, oli piiskop Hermannil selles täita vähemalt formaalselt oluline roll. Nimelt otsustati Riia peapiiskopkonna sekvestraatoriteks nimetada ordumeistri esindajana Tartu piiskop ning peapiiskopi esindajana Kuramaa piiskop, kes pidid ala eest niikaua hoolt kandma, kuni see on võimalik lõplikult peapiiskopile tagastada.¹³⁵

Vaevalt neli kuud pärast koadjuutorivaenuse lõppu puhkes Vene-Liivimaa sõda (1558–1561), mille alguses rüüstati enim just Tartu piiskopkonda. Peale selle kerkis pärast sõjategevuse algust veelgi teravamalt esile Tartu maksu küsimus, mis oli sõja puhkemise otseseks ajendiks ning mida hakati sisuliselt nõudma kogu Liivimaalt.¹³⁶ Seetõttu tekkis Liivimaal tugevaid Tartu-vastaseid meeleolusid, ent kui ordumeister soovis 1558. aasta märtsis toimunud maapäeval kogu sõjasüüd Tartu piiskopile veeretada, astusid teised piiskopid selle vastu siiski edukalt välja.¹³⁷ Tartu maksu küsimust püüdsid nii peapiiskop kui ka ordumeister esialgu jätta küll Tartu piiskopi „eraküsimuseks“, ent see osutus võimatuks ning maapäeva lõpparuandes kohustati kõiki Liivimaa seisusi osalema 60 000-taalrise tribuudi tasumises tsaarile.¹³⁸

Samal maapäeval ilmnesid küllaltki hästi ka peapiiskopi ja Tartu piiskopi seisukohad ja suhtumine sõtta. Ehkki nad mõlemad leidsid, et sõja põhjuseks on Jumala viha, arvas Wilhelm, et selle

---

¹³⁴ HA 4, nr 1925. Sama tegid ka ordumeister ja Saare-Lääne piiskop (samas).

¹³⁵ HA 5, nr 2083. Piiskopid Hermann ja Johannes olid peapiiskopkonna sekvestraatoriteks ette nähtud ka varasemates, 1557. aasta alguses ja suvel koostatud konflikti lahendamise kavades (HA 5, nr 2009 ja 2067).

¹³⁶ HA 5, nr 2181/1 ja 2181/2; Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Hrsg. v. Carl Schirren. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, Dritte Folge. Dorpat; Reval, 1883, Bd. 1, nr 9; Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562, Bd. 2. Hrsg. v. Friedrich Bienemann. Riga, (1867), nr 242; H. Kruus. Vene-Liivi, lk 34–36 ja 43.

¹³⁷ HA 5, nr 2175 ja 2181.

¹³⁸ HA 5, nr 2195–2199; Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562, Bd. 1. Hrsg. v. Friedrich Bienemann. Riga, 1865, nr 88.

lepitamiseks oleks maal vaja läbi viia evangeelne reformatsioon ning pälvis selles osas toetuse ka luterlasest ordumeistrilt Wilhelm Fürstenbergilt.¹³⁹ Tartu piiskop leidis samuti, et usuasjus oleks tarvilik saavutada pühakirjal põhinev ühtsus, lisades veel, et kahjuks pole enam need ajad, kui palverändurid Liivimaale tulid ja seda kristluse nimel oma vere hinnaga kaitsesid.¹⁴⁰ Peale selle leidis piiskop Hermann, et isegi suure ja pideva kontributsiooni maksmise kohustusega saavutatud rahu oleks parem kui sõda.¹⁴¹ Peapiiskopi leer ja ka hertsog Albrecht toetasid ühes orduga vastupidist plaani: käesolevas ebasoodsas olukorras tuleks sõlmida lühiajaline vaherahu, mille vältel tuleks hankida endale liitlasi ja saavutada seejärel võimalikult pikk ja soodne rahuleping.¹⁴² Kuna maapäeval toetasid Tartu piiskopi seisukohta ka teised seisused, otsustati püüda Venemaalt raha eest rahu osta ning et viimase pikkuse osas ei suudetud ühisele seisukohale jõuda, leiti olevat mõistlik vastu võtta nii pikk rahu, kui venelased pakuvad.¹⁴³

Liivimaalaste rahuplaanist ei saanud siiski asja¹⁴⁴ ja tsaar Ivan IV otsustas Liivimaa vallutada: maikuus langes venelaste kätte Narva ning juunis asuti alistama Tartu piiskopkonda. Kiiruga kokku kutsutud seisuste kogunemisel Tartus otsustasid liivimaalased pöörduda abi saamiseks Taani poole.¹⁴⁵ Seejärel püüdis Tartu piiskop enda stifti anda Taani kuninga kaitse alla ja võtta koadjuutoriks

¹³⁹ HA 5, nr 2182, 2188 ja 2196; Briefe, Bd. 1, nr 73 ja 75.

¹⁴⁰ HA 5, nr 2189; Briefe, Bd. 1, nr 76. Palverändurite mainimine võib viidata Hermannii katoliiklikule meelsusele, ent teisalt on Liivimaa esimeste piiskoppide ja maa paganatelt vallutamise suhtes positiivselt meelestatud ka luterlik pastor Russow (Liivimaa kroonika, lk 21–32).

¹⁴¹ Piiskop osutas, et ka Rootsi kuningas oli 1557. aastal Venemaaga ebasoodsa rahu teinud ning oli sellega nüüd rahul (HA 5, nr 2189) ning Türgi puhul oli juba keiser Maximilian I (võimul 1493–1519) soovitanud Ungari kuningal sultanile pigem pidevalt tribuuti maksta, kui pidevaid rüüstamisi taluda (samas, nr 2197).

¹⁴² HA 5, nr 2181, 2188 ja 2212; H. Kruus. Vene-Liivi, lk 43–44.

¹⁴³ Briefe, Bd. 1, nr 88; H. Kruus. Vene-Liivi, lk 44.

¹⁴⁴ Liivimaa saadikute ja tsaari esindajate kohtumisest: HA 5, nr 2219–22; Briefe, Bd. 1, nr 125.

¹⁴⁵ Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Hrsg. v. Carl Schirren. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. NF, 1 (1861), Reval, nr 70; H. Kruus. Vene-Liivi, lk 73–74.

kuninga poega Magnust, mille jaoks ta palus abi ja tuge ka peapiiskopilt.¹⁴⁶ Kuid hertsog Albrecht leidis, et veel ühe vürsti toomine Liivimaale võiks Mecklenburgi koja ja eriti Wilhelmi koadjuutori Christophi kahtlustavaks muuta, mistõttu oleks parem, kui Wilhelm sellest plaanist eemale jääks.¹⁴⁷ Seda peapiiskop tegigi, jäädes truuks oma senisele poliitikale, mis viis 1561. aasta novembris tema ja uue ordumeistri Gotthard Kettleri (võimul 1559–1562) alistumiseni Poolale.¹⁴⁸ Ent Hermannile ei jäänud nii või teisiti enam Taanilt toe saamiseks aega: 1558. aasta 18. juulil langes Tartu venelaste kätte ning järgmisel kuul viidi piiskop Venemaale. Seejärel süüdistas eriti ordu Hermannit venelastega kokkumängimises ja Liivimaa reetmises.¹⁴⁹ Ehkki piiskopi reetlikku koostööd Venemaaga on peetud tõenäoliseks, puuduvad selle kohta siiski täiesti vettpidavad tõendid.¹⁵⁰ Piiskop ise püüdis end mõistagi õigustada, saates sel eesmärgil Liivimaale mitmeid kirju, millest üks jõudis 1559. aasta suvel ka hertsog Albrechti kätte.¹⁵¹ Näib, et peapiiskop Wilhelm ei soovinud Hermannit reetmiskahtlustuste suhtes seisukohta võtta, sest ta saatis Hermannit õigustused oma vennale edasi ilma igasuguste omapoolsete kommentaarideta.¹⁵²

---

¹⁴⁶ HA 5, nr 2238; Monumenta Livoniae Antiquae, 5 (1847), Riga, nr 192, lk 528–529; H. Kruus. Vene-Liivi, lk 74. Piiskopi otsuse kinnitasid ka toomkapiitel ja stiftinõukogu (Neue Quellen, 1, nr 13).

¹⁴⁷ HA 5, nr 2240.

¹⁴⁸ Enn Tarvel. Liivimaa seisuste alistumine Poola võimule 1561. aasta sügisel. – Tuna, 2011, nr 4, lk 102–110.

¹⁴⁹ HA 5, nr 2429, 2537.

¹⁵⁰ Sõja alguses ordu teenistuses olnud kroonik Renner pidas piiskop Hermannit reeturlikke suhteid tõestatuks (Liivimaa ajalugu, lk 37–39). Neid on tõenäoliseks pidanud ka Hans Kruus (H. Kruus. Vene-Liivi, lk 147–150), Margus Laidre (M. Laidre. Dorpat 1558–1708: linn väe ja vaenu vahel, lk 118–122) ja Andres Adamson (Hertsog Magnus ja tema “Liivimaa kuningriik”, doktoritöö. Tallinn, 2009, lk 25–26).

¹⁵¹ HA 5, nr 2466 (15.6.1559, Preisimaa arhiivi regist); Die Einnahme der Stadt Dorpat im Jahre 1558 und die damit Verbundene Ereignisse. Vier geschichtliche Urkunden. Mitgetheilt v. Karl von Busse. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's. Bd. 1, lk 450–522, siin lk 485–518 (sama kuupäevaga õigustuskirja täistekst Mecklenburgi arhiivist). Sarnase, ent lühema kirja esitab Renner (Liivimaa ajalugu, lk 89–91).

¹⁵² HA 5, nr 2500.

Piiskop Hermanniga seotud probleeme ei õnnestunud peapiiskopil siiski täielikult vältida. 1559. aastal kahtlustati Lübeckis, et Moskvas viibiv Tartu piiskop on laenanud kahele kaupmehele raha, mis arvati pärinevat Tartu piiskopkonna kirikuvarade hulgast ja mille piiskop Hermann kardetavasti olevat röövinud.¹⁵³ Seetõttu lasi hertsog Albrecht Preisimaal viibivad kaupmehed 1560. aastal arreterida ja üle kuulata¹⁵⁴ ja peapiiskop Wilhelm andis välja mandaadi, millega laenuraha kuni selle päritolu selgitamiseni arestiti.¹⁵⁵ See, et tegemist oleks röövitud kirikuvaradega, ei leidnud tõendamist ning hertsog lasi kaupmehed peagi vabaks,¹⁵⁶ ehkki probleemid laenuga jätkusid vähemalt 1564. aastani.¹⁵⁷ Selleks ajaks olid peapiiskop Wilhelm ja piiskop Hermann juba surnud: esimene lahkus maisest elust 1563. aasta veebruaris Riias ning teine sama aasta juunis Venemaal.¹⁵⁸

Kokkuvõte

Markkrahv Wilhelmi ja Tartu piiskoppide suhteid iseloomustas nende varieeruvus. Eriti näib see kehtivat Johannes Bey puhul, keda markkrahv pidas nii oma suurimaks vaenlaseks kui ka üheks oma paremaks sõbraks Liivimaal. Üldistatult jääb temast Wilhelmi leeri kirjavahetuse põhjal mulje kui kahepalgelisest ja ebausaldusväärsest isikust, ehkki mitte Wilhelm, vaid Riia linnasündik Johann Lohmüller oli see, kes suhtus piiskop Johannesesse järjekindla põlgusega. Jodokus von der Reckega olid markkrahvi suhted harvad ja neutraalsed, ent esile võib tõsta seda, et Recke reskripti küsimuses toetas ta Wilhelmit ordu vastu, hoolimata oma sugulussidemetest. Jodokuse ja Wilhelmi seisukohad ühtisid ka selles,

---

¹⁵³ HA 5, nr 2486, 1499, 2657 ja 2677; M. Laidre. Dorpat, lk 125.

¹⁵⁴ HA 5, nr 2705, 2706 ja 2713.

¹⁵⁵ HA 6, nr 2747.

¹⁵⁶ HA 6, nr 2721 ja 2726.

¹⁵⁷ Toona levis kuuldus, et laenajad pole intresse tasunud ja nende varad võidakse konfiskeerida (HA 6, nr 3277/4).

¹⁵⁸ Johann Taube andmetel suri piiskop 15. juunil 1563 Ljubimis (HA 6, nr 3252/1).

et nad soovisid uue Tartu piiskopina näha sinna ebaõnnestunult pürginud Peter von Tiesenhauseinit. Tartu viimase piiskopi Hermann Weseliga näivad Wilhelmi suhted olevat olnud pigem jahedad: nad vastandusid teineteisele Tiesenhauseini küsimuse kui ka hilisemate Liivimaa tabanud konfliktide ajal. Huvitav on aga see, et Liivi sõja ajal üles kerkinud piiskop Hermannii reeturlikkuse asjas ei soovinud peapiiskop seisukohta võtta või siis vähemalt avaldada. Viimane võis olla eeskätt tingitud asjaolust, et Hermannii süüdistas eelkõige ordu, kellesse Wilhelm polnud kunagi hästi suhtunud.

Temaatilises aspektist markkrahvi ja Tartu piiskoppide suhteid vaadeldes hakkavad nende seisukohtade ühtimiste ja lahknemiste põhjused selgemini ilmnema, kuigi küsimustes, kus ordu ja peapiiskopi vastasseisul oli keskne roll, jäi Tartu piiskop sageli ambivalentsele seisukohale või vahetas korduvalt pooli. Samas ilmneb selgelt Tartu piiskopi suhtumine Liivimaa-välistesse jõududesse, mille puhul näib ta enamasti olevat olnud ordu leeris. Samaaegselt võib aga neis asjus, mis puutusid piiskoppide isiklike huve, eeskätt nende ja ordu võimutasakaalu, märgata peapiiskopi ja Tartu piiskopi vahelist koostööd. Nende kahe tasandi eristamisega saab selgitada ka Tartu piiskopi näiliselt ebakindlat poliitilist joont: välispoliitilise aspekti tõttu toetas ta algusest peale Wilhelmi tegevusvabaduse piiramist ning oli vastu markkrahvi Poola-orientatsioonile, ent enda huvides toetas ta siiski Wilhelmi maaetulekut, lükkas tagasi Recke reskripti ning püüdis enne Wilhelmi peapiiskopiks saamist vahendada Riia linna küsimust.

Wilhelmi ja Tartu piiskopi isiklikumate huvide puhul sõltusid asjaolud enamasti laiemast kontekstist: nõnda polnud Tartu piiskopil kasulik loovutada toompraosti kohta Wilhelmile, kuna ta nautis ise selle sissetulekuid, hiljem aga oli tal kasulikum anda see pigem enda soosikule, eriti seetõttu, et markkrahv püüdis praostikohta taotleda paavsti kaudu, mis ärritas Tartu seisusi. Saare-Lääne küsimuses põimused Tartu piiskopi jaoks ilmselt nii võimutasakaalu, välispoliitiliste suhete kui ka isiklike eelistuste tasand. Ta eelistas küll oma vana tuttava, piiskop Reinholdi

jäämist piiskopikohale, kes tagas välisjõududele toetuvast Wilhelmi paremini Liivimaa üldise stabiilsuse, ent teisalt ei vastandunud piiskop markkrahvile ka täielikult, sest markkrahvi täieliku poliitilise hävitamise korral võinuks ohtu sattuda piiskoppide ja ordu vaheline jõutasakaal. Reinholdi kukutamisele kaasaaitamine 1541. aastal näib sellest mustrist küll hälbivat, ent tõenäoliselt leidis Tartu piiskop, et tema vana tuttav ei suuda piiskopkonda enam efektiivselt valitseda. Teisest küljest oli tal ehk põhjust ka ordu positsiooni mõningast tugevdamist toetada, sest ta võis hiljuti peapiiskopiks tõusnud Wilhelmit välispoliitistel, aga võib-olla ka usulistel põhjustel umbusaldada.

Usulistest küsimustes näivad Tartu piiskopi jaoks juhtivat rolli mängivat mitte sümpaatiad kindla konfessiooni vastu, vaid pigem poliitilised kaalutlused. Nõnda oli ta 1532. aasta maapäeval luterlike seisuste seisukohtade vastu arvatavasti eeskätt seetõttu, et ta kartis maa poliitilise stabiilsuse pärast, veelgi ilmsem oli see 1540. aastate keskel, kui piiskop lükkas koos teiste Liivimaa seisustega tagasi Wilhelmi reformatsioonikava. Vaimuliku kuulekuse küsimusel näib peapiiskop Wilhelmi ajal olevat puudunud peaaegu igasugune sisuline roll. Ainult mõne sisuliselt poliitilise probleemi puhul, nagu 1540. aastate reformatsiooniplaan või 1550. aastate koadjuutori plaan, püüdis peapiiskop oma metropoliidi autoriteeti rõhutades kallutada teisi piiskoppe oma seisukohtadega nõustuma, ent sellelgi polnud reaalseid tagajärgi.

Seega võib öelda, et Tartu piiskoppide ja markkrahv Wilhelmi vahelised suhted sõltusid enim kahest omavahel sageli põimunud ja vastuollu sattunud tasandist. Esimese moodustasid vaimulikke maaisandaid ühendavad seisuslik-poliitilised huvid, mille raames Tartu piiskop üldjuhul Riia peapiiskopiga koostööd tegi; teise aga Liivimaa seisuste ühishuvid, milleks oli eeskätt vastuseis välisjõudude liigsele mõjule, mispuhul ühinesid Liivimaa poliitilised jõud ühes orduga Wilhelmi vastu. Üldiselt näib Tartu piiskop pigem olevat otsinud koostööd teiste Liivimaa seisustega, samas kui Wilhelm viimastele tihti vastandus, lootes pigem tuge oma välisliitlastelt. Jääb mulje, et 16. sajandi keskpaiku eksisteeris Liivimaa

teatav, ehkki kohati väga nõrk ühtekuuluvustunne, mis Tartu piiskopi tegevuses enamasti siiski ilmnes, markkrahv Wilhelmi puhul aga mitte. Siiski ei määranud piiskoppide suhteid tõenäoliselt mitte ainult reaalspoliitilised jõuvahekorrad, vaid kindlasti oli oma roll ka isiksustel, mis tuleb kõige paremini esile värvika Johannes Bey puhul. Tartu piiskopi, ühe keskaegse Liivimaa olulisima maaisanda poliitika vajaks aga kindlasti veel tunduvalt põhjalikumat uurimist ja käsitlemist.

Käesolev artikkel on valminud sihtfinantseeritava projekti PUT107 „Keskaegne Liivimaa: Euroopa ääremaa ja tema keskused (12.–16. sajand)“ raames.

Allikapublikatsioonide lühendid

AR 3 = Akten und Rezesse der livländischen Ständetage. Bd. 3. Bearbeitet v. Leonid Arbusow. Riga, 1910.

HA 1 = Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1525–1534): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 41). Bearb. v. Ulrich Müller. Köln [etc], 1996.

HA 2 = Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1534–1540): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 49). Bearb. v. Stefan Hartmann. Köln [etc], 1999.

HA 3 = Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1540–1551): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 54). Bearb. v. Stefan Hartmann. Köln [etc], 2002.

HA 4 = Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1551–1557): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 57). Bearb. v. Stefan Hartmann. Köln [etc], 2005.

- HA 5 = Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1557–1560):
Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 60). Bearb. v. Stefan Hartmann. Köln [etc], 2006.
- HA 6 = Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1560–1564):
Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 61). Bearb. v. Stefan Hartmann. Köln [etc], 2008.
- LG 1 = Leonid Arbusow vanem. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik (1901). Mitau, 1902, lk 33–80.
- LG 2 = Leonid Arbusow vanem. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert (Fortsetzung). – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik (1901). Mitau, 1902, lk 1–160.
- LG 3 = Leonid Arbusow vanem. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert (Schluss). – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik (1902). Mitau, 1904, lk 39–134.
- LG 4 = Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Dritter Nachtrag. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik (1911/1912). Mitau, 1913, lk 1–460.

THE RELATIONS BETWEEN MARGRAVE
WILHELM OF BRANDENBURG AND THE BISHOPS
OF TARTU (FROM THE 1530S TO 1550S)

Summary

In the study of the politics of Medieval Livonia, main attention is generally paid to relations between the Livonian branch of the Teutonic Order and the Archbishop of Riga. The relationships of other Livonian rulers: the Bishops of Dorpat (Tartu), Ösel-Wiek, Courland and Reval (Tallinn), are not thoroughly examined yet. This article's main focus is on the contacts between margrave Wilhelm of Brandenburg and the bishops of Tartu. Wilhelm, who was coadjutor (assistant and designed successor) of the Archbishop from 1530 to 1539, and then from 1539 to 1563 Archbishop of Riga differed from other Livonian rulers, since he was from a princely family (other Bishops and Master of the Livonian Order originated from lower nobility). Margrave leaned on his powerful relatives, such as his brother, Duke Albrecht of Prussia, and the Kings of Poland, and thus, there was an almost constant threat that these relatives could intervene in Livonian affairs and make the Livonians their dependants, which especially concerned the Order. Moreover, Margrave Wilhelm was also a devout Protestant, whereas the Bishops of Tartu were at least, seemingly, Catholics.

Margrave Wilhelm communicated altogether with three Bishops of Tartu, and one candidate to that post. They discussed quite various questions that one could roughly divide into two subgroups. Firstly, there were problems that concerned Livonian Bishops as a special interest group. As Margrave Wilhelm was the main counterweight to the Order amongst the bishops, the Bishop of Tartu often cooperated with him when these questions were under discussion. Such was the case when the Order attempted to interfere with the elections of the Livonian bishops in the 1540s, and also in the case of Riga, where the Order repeatedly refused to re-establish the Archbishop's condominium over it. Secondly, there

were questions of the foreign policy that concerned Livonian rulers as a whole. When these were under discussion, the Bishops inclined to support the politics of the Order, and oppose to the views of Wilhelm. This is most clearly seen in the 1550s, when the problem of the question of the Russian threat rose. Wilhelm supported the alliance with Poland, but other Livonian rulers firmly rejected it. Finally, Archbishop Wilhelm was even imprisoned by the Order, and the Bishop of Tartu approved it. Furthermore, in the beginning of the Livonian War, the Bishop of Tartu and Margrave Wilhelm were in different parties: the Bishop supported the Danish faction, whereas Wilhelm continually counted on the Polish. However, not all cases are easily seated into one or another of the aforementioned subgroups. This is perhaps most clear in case of the conflict known as the Feud of Ösel-Wiek, when Margrave Wilhelm wanted to become the Bishop of Ösel-Wiek and the Bishop of Tartu repeatedly changed his stance towards him.

Generally, it seems, that the relations between Wilhelm and the Bishops of Tartu were rather pragmatic and there was no principal confrontation between them. Moreover, when taking these relations into consideration, the Bishop of Tartu seems to be one of the most important rulers of Livonia, whose activity should be more thoroughly examined.